Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнуп эгелээн

ШЫН

№ 33 (14757) 1992 чылдың февраль 19, среда

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

СЕССИЯНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он дөрткү сессиязы 1992 чылдың февраль 27-де Советтер бажыңынга эртенгиниң 10 шакта ажыттынар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он дөрткү сессиязынга келген Тыва Республиканың улус депутаттарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алыышкын кабинединге 1992 чылдың февраль 26-да 8 шактан 18 шакка чедир, февраль 27-де эртенгиниң 8 шакта Советтер бажыңының № 22 кабинединге бүрүткээр. Телефону 3-68-42.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң хуралы 1992 чылдың февраль 26-да Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга (Ленин кудумчузу, бажың № 32) эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

КАНДИДАТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат, «Саян» садыг-харылзаштырылга компаниязының чиңгине директору, Тыва Республиканың улус депутады Б. Т. Санчи бо хүннерде Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга чедип, чон-биле ужуражылгаларны кылып турар.

Б. Т. Санчи дүүн «Тыва суг-тудуг» трестиң автобаазазының коллективи-биле ужурашкан. Ол аңаа бодунуң ажыл-чорудулгазының болгаш программазының дугайында соңгукчуларга делгереңгейи-биле таныштырган. Рынок үезинде республиканың экономиказын көдүрери болгаш чонунуң социал камгалалын хандырар талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр ол тодаргай харыыларны берген.

Ол дүъш соонда Тываның кооператив профессионал-техниктиг училищезинге база ужуражылганы кылган.

(Бистиң корр.)

КӨРҮКЧҮГЕ БАРААН БОЛУР

Интервью

Бистиң республикада чогаадыкчы эвилелдер-ле хөй. Оларның бирээзи Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черниң харыысалгалыг секретары Д. А. Монгуш-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ол эвилелдиң ажыл-чорудулгазының дугайын сонуургап көрген.

— Чоокку үеде силерниң эвилелиңерде солун кандыг ажылдар чоруттунар деп турар ирги, Дадар Архиповна?

— Бо чылын кылып чорудар ажылдарывыс, азы планывыс эрткен чылга бодаарга, хайымныг деп болур. Март ай эртпейн турда, чаа кежигүннер база хүлээп алыр бис. Эрткен чылын Культура министерствозу-биле чарлаанывыс шии көрүлдезиниң түңнелин кылыр бис. Ол ышкаш артистер аразында «Эң эки шии тургузукчузу» деп көрүлдени чарладывыс. Оон аңгыда, күскээр 30-40 чылдарның ырларының байырлалын эрттирип, тыва театрның 60 чыл болур байырлалынга амдыгааштан эгелеп белеткенип, парлалгага киирер чүүлдеривис база бар. Бо хүннерде Бүгү-делегейниң театр ажылдакчыларының хүнүн байырлыг байдалга эрттирериңге база белеткенип тур бис. Ажыл, шынап-ла, арбын.

— Театр ажылдакчыларының профессионал байырлалы бо чылын дыка солун эртер деп дамчыыр чугаа Кызылда тарай берген. Ол шын бе? Аңаа делгереңгей доктаап көрүңерем.

— Ол байырлалды эрттиреринге бар-ла турган театрларывыстың чогаадыкчы күштери, администрациялары, артистерниң идепкейлиг белеткенип эгелээн. Билир силер, байырлал үезинде чүнү кылбас ийик, көрүкчүлерни хүлээп алыр, театрны каас-шиник киирер, чарлал-чарны калбаа-биле тарадыр, артистерниң боттарының профессионал байырлалы болганда, оларже кол кичээнгейни углаар. Март 27-де соок чүгээртеп, час кидин түлүк бодунуң эргезинче кирер ышкажыл. Ынчангаш ол хүн байырлыг улуг концертче чалаткан көрүкчүлер сооктан кортпайн, каас-шиник хевин кедип алгаш, залга тургузар микрофоннар таварыштыр ынак артистеринге байыр-сөңнү кылып болур.

— Байырлыг концертке кымнар киржип, чүнү кылырыл?

— Концертти тургузар режиссёрлар И. Лопсан биле А. Ооржак театрларның эң-не эки, бедик профессионал деңнелдиг шии үзүндүлерин, трагедия, водевильден эгелээш, фарска чедир шилээш, эр-херээжен ансамбльдерни, дуэттерни, чаңгыстың ырыларын, уран номчулганы, балет көргүзүглерин, хөөмейни болгаш тыва хөгжүмге күүселделерни шилип ап, солун концертти белеткээриниң чаа аргазын дилеп эгелээн. Концертке бар-ла турган театрларның амгы чогаадыкчы күштери шупту киржир. Ону бедик деңнелге кылырының чылдагааны база бар. Чүл дээрге Санкт-Петербургтуң уран чүүл академиязында өөренип турар тыва студентилерге байырлалдан кирген орулганы дөгерезин бээр деп театрның администрациязы шиитпирлээн.

— Силерниң ол дузаңар чаңгыс удаа болур төлээде студентилерниң амыдыралын шоолуг-ла өскертпес боор деп бодаар-дыр мен, силер ону канчаар көрүп тур силер?

— Силерниң ооңар кончуг шын. Ынчангаш бо байырлалды эрттирериче спонсорлар-деткикчилерни хаара тудуп, оларның кылып турар ажыл-чорудулгазынга реклама-чарлалдарны кылырын сүмележип тур бис.

— Чөпшээрешкен черлер бар бе, ынчаш?

— Чок боор бе, бар. Аныяктар ассоциациязы, «Саян» болгаш «Азия төвү» биржалар дузалажыр деп турар.

— Оон ыңай ол буянныг херекке үлүг-хуузун киирип, ындыг улуг концерт үезинде боттарынга реклама кылып алыр азы аңаа дуза чедирер дээн улус кымның-биле дорт харылзажып болурул?

— Улуг күзелдиг-биле тайылбыр алыр адрести, телефонну айтыйн. 21059 Тываның Театр ажылдакчыларының эвилели. **Банкыда реквизиттер: Тыва АССР (банкылар ынчаар хевээр арткан) СТД код 264192. Тывасоцбанк в г. Кызыле р/с 700641 для праздника «Судьба моя — театр» («Театр — мээң салым-чолум» деп байырлалга).**

— Артистер черле ындыг улус-ла болгай, байырлал сакында дыштанмас, көрүкчүлерге бараан боор, бо удаада боттарының профессионал байырлалы болганда база-ла ажылдаар, мындыг бе?

— Ол үеге чедир солуннар, радио, телевидение дамчыдылгалары таварыштыр көрүкчүлер боттарының ынак артистеринге байырны чедирип, алгап-йөрээп, чагаалар, телеграммаларны чорудар боор деп идегээрдир мен. Артистерге чонунуң, көрүкчүлериниң идегелинден бедик үнелел турбас, аңаа харыы кылдыр олар уран талантызын көрүкчүлерге кезээде бараалгадып чоруурлар.

— Чоокшулап орар улуг байырлалыңар-биле!

— Четтирдим.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

ЧУРУКТА: Кызылдың дааранылга фабриканың мурнакчызы Раиса Суваңның кылган ажылдары бедик шынарлыы-биле онзаланып келген. Ол платьелериниң моюндуруун олурткаш, кылган ажылын дараазында шеверлерже дамчыдып турар.

Раиса Суваның бригадазының ажыл-ишчилери продукцияның шынарлыг болурунче кичээнгейни салып келген. Мында камналга айтырыы база бирги черде. Хеп кылыр пөстерни ырак-та баазалардан киирип алыры база бергедеп турар. Чиг эт алырының үзүктелиишкини планныг даалгалар күүседип ажылдаарынга база улуг шаптык болуп келген.

Ынчангаш фабриканың дааранықчылары болгаш быжыкчылары чиг этти камныг ажыглап, пөс быжындыларын безин кагбайн турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

КЫШТАГЛААШКЫН:

амгы байдал

НЕМЕШКЕНИ 200 г

Бо айның баштайгы неделязында, тодаргайлаарга, февраль 7-де, республика хемчээли-биле алырга, бир инектен-не ол хүн 2,9 килограмм сүт саап алган болуп турар. А бир неделя эрткен соонда ол көргүзүг өскен бе, ынчаш? Ийе, өскен. Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң февраль 14-теги медээзин ёзугаар ап көөр болза, аңаа чүгле 200 грамм сүт немешкен. Улам тодарады чугаалаарга, февраль 14-те бир инектен-не 3,1 килограмм сүттү саап алган-дыр бис. Бо чүл, саар инектиң чемгерилгезин чамдык ажыл-агыйларның экижидипкени ол бе азы саанчыларының кызымак ижиниң түңнели ындыг болган бе? Мен ону ынчаар бадыткаарындан шала дадагалзаар-дыр мен. Чүге дээрге мал чемин ындында-ла кырзанып турган кижилер ыя аразында ону кайын тып алыр деп. Мында чаңгыс-ла чылдагаан бар. Ол болза эрткен неделя дургузунда, ол дээрге февральдың нйиги чеди хонуудур, республиканың колхоз, совхозтарынга 100 инек бызаалапкан, саар инектер санынга кире бергени-дир. Ам ынчангаш саар инектер саны 10691 чеде берген. Олардан ол хүн 55732 килограмм сүттү саап алган болуп турар. Оортан 43683 килограмм сүттү күрүне чагыы ёзугаар сүт заводтарынче чоруткан. Оларны хоорайлар чурттакчылары садып ишкен, сүттүң хереглекчилери болур албан черлери бүдүрүлгелер ажыглаан.

Сүт саалдазын бир инекке онааштыр алыр болза, бо көргүзүг Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем районнарда багай эвес болуп турар. Ниити район деңнели-биле алырга, олар 3,2—3,7 килограмм сүттү ап турар. Ылаңгыя эң бедик көргүзүг бии-хемчилерде: 3,7 килограмм. Оларга байдал ындыг болуру чөп. Чүге дээрге бии-хемчилер мал чемин курлап алыр талазы-биле шалыпкын ажылдап турганын, ооң мурнунда чылда болгулаан четпестерни эдип алырының шын оруун тып, түңнелди үндүргенин эрткен чылын-на солунга үңгүлээн тайылбырлардан номчукчулар билирлер. Эки ажыл эчизинде баргаш, черле түңнелдиг болур деп чүве ол ышкажыл.

Бо айның эрткен ийи неделязының пятница хүннерин деңней көрүп орарга, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Тожу саалданы көвүдеткен. Барыын-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Кызыл, Тес-Хем районнар ол-ла деңнелинде арткан, а Бай-Тайга, Таңды районнар ол хемчээлди эвээжеткен болуп турар. Сүт саалдазының район бүрүзүнге өзүлде чок болу бээриниң чылдагаанын тайылбыр бүрүзүнге коптарып, айтып, шүгүмчүлээн ажыы чок, оон чүү-даа бүтпес. Тывалап чугаалаарга, чел, кудурук-даа, чес мыйыс-даа үнмес. Ам чүгле арткан мал чемин чөп ажыглаар, шын чарыгдаар апаар-дыр. Ону ынчаар кырзанмышаан, өске черлерден дилееп-колданып-даа болгай-ла. Ол харын бичии ажык бээр дээрден өске, ында багай чүү деп.

Тайылбырны Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

КОРРЕСПОНДЕНТИНИ АЛБААН

Тожуда «Азас» заповеднигинде аң-меңниң баш санын тодарадыр сорулга-биле ук албан черниң чагыын ёзугаар дүүн олче вертолёт ужар турган. Заповедниктиң директору Владимир Кол ол дугайында редакцияга дыңнаткаш, аң санаашкынынга киржип, ону солунга чырыдар корреспондент чорударын дилээн турган. Ынчангаш солуннуң корреспондентизи аэропортка баргаш, ужар ужурлуг вертолётка чеде бээрге, оон командири: «Даңзыда силерниң адыңар чок-тур» дээш, албайн барган. Вертолёттуң экипажындан аңгыда, аңаа милицияның бир майору, хамааты хептиг ийи кижи болгаш ужудукчу хептиг бир пассажир бар болган. Солуннуң корреспондентизин албайн турда, ол ужудукчу ынаар чүнү канчаар дээш бар чорууру билдинмес. Заповедниктиң директору ол ужудукчуну аң санаарынга киржир кылдыр чалап алганы ол бе азы вертолёт командириниң дөргүл-төрели азы эжи болганы ол бе? Кажан вертолёт ужа берген соонда, редакция авиаотрядтың удуртулгазынче бо дугайында дыңнаткаш, корреспондентини чүге албайн барганын тодараткан Звено командириниң дыңнатканы-биле алырга, заповедниктиң директору, кымны ынаар чалаанын дугайында кандыг-даа даңзы чорутпаан.

Чогум кайы командир даңзы дугайында шынны чугаалаан ирги?

Виктор КАРА-САЛ.

СУРГУУЛДАРЫНГА ЧОРААН

Чоокта чаа «Шын» солун редакциязының хуралдаар залынга Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунуң төлээлекчилери Кызыл хоорайның өөредилге черлеринде өөренип турар сургуулдары-биле ужуражып чугаалашкан. Ол совхозтан Кызылда 38 кижи өөренип турар.

Совхозтуң директору Тамара Доваадоровна Чечек-оол совхозтуң ажыл, амыдыралының дугайын аныяктарга чугаалап берген. Совхоз бүдүрүлгезинде ажылдап турар кижилерниң амыдырал-чурттаалгазы эки, чүге дээрге совхоз орулгалыг ажылдап турар. Ынчаарга рынок харылзаазынче шилчип турар амгы берге үеде дирекция, көдээ Совет пенсионерлер, хөй уруглар-лыг өг-бүлелер болгаш амыдыралынга чединмес байдалдыг кижилерге болдунар-ла дузаламчыны көргүзүп турар. Ындыг кижилерниң бүрүткелин тургускан болгаш оларга акша дузаламчызын көргүзүп эгелээн. Ынчангаш ааlыңарда улустарыңар кандыг турлар ирги деп сагыш човавайн, эки өөрениңер, биске чугула негеттинип турар специалистер боол чедип кээриңерни манап турар бис деп, ол чугаалаан.

Совхозтуң өмүнээзинден 200 рубль чедир дузаламчы акшаны кижи бүрүзүнге тывыскан.

(Бистиң корр.)

ӨСТҮРҮП БОЛУР

Тываның девискээрин колдуунда-ла арга-арыг ээлээн. Тарылга, сиген-шөлү харыкчок черни ээлеп турар. Ол хиревисте колхоз, совхозтар колдуунда мал ажылын кылып турар. Чыл санында ол ажыл-агыйлар мал чемин четчири-биле белеткеп ап көрбээн. Оът-сиген эки, элбек үнген чылдарда безин ону кезип алырының хуусаазын эрттирипкеп, сигенниң шынары баксырап, сөөктелип бергенде, колдап белеткээр, оон технологиязын сагывас чоруктар бар.

Чогум-на ооң харазы-биле күрүнеге дужаап турар малывыстың шынары куду болуп келген. Деңгилдези кошкак, колдуу ортумактан куду деңзилиг болгулаар ийик чоп. А кожавыс Хакасияда ындыг эвес: оларның малының деңзизи бистиинден оранчок ажыг болуп турар. Ону чыл бүрүнүң хайгааралындан көрүп келдим.

Менде мындыг бодал бар. Мал ажыл-агыйлыг коллективтер чер ажылын сайзырадып, мал чеми культураларны тарып, чогаадыкчы аргаларны ажыглаары күзенчиг-дир. Мен бодум агроном кижи болганымда аңаа-ла амы-хууда мындыг сүме киирер бодап тур мен. Чүл дээрге бир эвес сураглаңып чоруур болза, чүнү-даа тып ап болгай. Ынчангаш бо талазы-биле мал чеми культурага хамаарышкыр тритикале дугайын бичии тайылбырлаксадым. Бир эвес ону бистиң Тывага шенеп тарып [illegible] болза, чүге өспес деп. Кыш удур күзүн тарыыр [illegible] шыдамык культура-ла-дыр.

Тритикале — тараа баштыг үнүштерниң чаа хевири болур. Ону кызыл-тас биле көк-тарааны хайнак таштыргаш, үндүрген. Ооң ногаан массазын мал хөлчок чиир. Тритикаледен эки шынарлыг мал чемнери — силосту, сенажты, сиген далганын, гранулаларны белеткээш, малга берип болур. Чүс килограмм ногаан массада 22-25 чем единицазы болгаш 2,3-2,7 килограмм хайындырылга протейни бар. Ынчангаш [illegible] дакпыр үнелиг болуп турар. Бедик [illegible] ажыглап тургаш, тритикаленің үрезиниг сорттарындан 50-80 центнер дүжүттү бир гектардан ажаап ап болур. А мал чеминге херeглээр сорттарындан 25-35, харын-даа 60 центнер чедир дүжүттү бир гектардан алыр. Мал чеминге хереглээр сорттардан ногаан массаны бир гектардан-на 500-600, а суггаттыг шөлдерден оон-даа хөй центнер дүжүттү ап болурунуң аргазы бар. Бо культура болза быжыг дазылдары болгаш чаагай сыптары-биле ылгалып турар. Мал чеминге ажыглаар сорттарының сыгы 145-180, а тараа алыр сорттарының 110-120 сантиметр болуп турар. Бир муң үрезинниң деңзизи 28-45 грамм. Бажы чемгир, хөй тараалыг, соокка шыдамык. Кара хөрзүннүг черлерге бедик дүжүттү берип болур.

Кэшкен-оол КАРА-МОНГУШ.

Өвүр районнуң чер реформазының болгаш чер курлавырының талазы-биле комитединиң кол специализи.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң шугуму-биле кады ажылдажылганың принциптерин сагырының дугайында

ДЕКЛАРАЦИЯ

Демнежилгениң киржикчилери күрүнелер Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезин тургузар дугайында дугуржулга талазы-биле болгаш Демнежилгениң өске-даа документилериниң ёзугаар боттарынга алган хүлээлгелериниң сагыттынмайн баарын болдурбазынга шиитпирлиин илередип, улустар болгаш күрүнелер аразынга удур турjуушкуннуң болгаш чөрүлдээлерниң өөскүүрүн болдурбазы дээш бодунуң харыысалгалыын медереп билбишаан, бот-боттарын билчириниң база бүзүрежириниң байдалын быжыглаарынга салдар чедиреринче чүткүтпүшаан, делегей эргелериниң бүгү-ниитиниң хүлээп көргени принциптеринге болгаш нормаларынга боттарының чагыртырын бадыткавышаан, дараазында чүүлдерни хандырарын хүндүткелдии-биле хүлээнип тур:

1. Демнежилгениң шугуму-биле бодунга хүлээп алдынган делегей хүлээлгелерин шыңгыы күүседир.
2. Бот-боттарының иштики херектеринче холгаарлашпас.
3. Девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурун болгаш күрүне кызыгаарынга дээп болбазын хүндүлээр.
4. Кижиниң эргелериниң болгаш кол-кол хосталгаларының, национал эвээш санныг кижилерниң эргелерин киириштирер талазы-биле делегей стандарттарын хажыык чок сагыыр.
5. Массалыг информацияның чепсектеринге Демнежилгениң күрүнелеринде ниитилел-политиктиг амыдыралды боттуг болгаш бодамчалыг чырыдар, а ол ышкаш националдар аразында чөрүлдээлерге чедирип болур медээлерни эрттирбес.
6. Фашизмниң, расизмниң, националдар аразында харылзааларга эптешпес чоруктуң база каржылганың идеяларын нептередир политиктиг партияларның болгаш бөлүктерниң ажыл-чорудулгазын болдурбас.
7. Демнежилгениң кежигүннери күрүнелерниң баштыңнары бо айыттынган принциптерни хажытканы дээш харыысалганың механизмин ажылдап кылырын, бо Декларацияның чүүлдериниң күрүнениң чогуур тургузугларын дамчыштыр күүсеттинеринге салдар чедирерин, а ол ышкаш телевидениениң бирги программазының статузу-биле холбашкан айтырыгларны ажылдап кылырын хүлээнген.

1992 чылдың февраль 14-те Минскиге орус дылга күштүг чаңгыс экземплярга тургускан. Күштүг экземпляры Беларусь Республиканың чазааның архивинге шыгжаттынар, ол ооң бүзүреди ат салган хоолгазын бо Декларацияга ат салган күрүнелерге чорудуп бээр.

Декларацияга Азербайджанның, Арменияның, Беларусьтуң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджиктиң, Туркменияның, Узбектиң база Украинаның төлээлекчилери ат салган.

Экономиктиг реформаларны чорударынга хөделиишкиннерни дугуржурунуң дугайында күрүнелер баштыңнарының

МЕДЕГЛЕЛИ

Чурт бүрүзүнде байдалдар аңгы-аңгы боор турарда болза, оларның шуптузунга дараазында боттуг хемчеглерни хандырарының чугулазын Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң күрүнелеринге реформаларның чоруттунуп турары көргүскен:

— ажыл-агыйы харылзааларының үстүрүн болдурбазының болгаш Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң аңгы-аңгы чурттарынга бүдүрүкчүлериниң аразынга керээлер чарарының талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырының оперативтиин бедидер;

— реформаларның нормативтиг баазазынга эргежок чугула эдилгелер кылыры-биле кады өскерилген байдалдарга ажыл-агыйы башкарылгазының органнарының шалыпкын болгаш таарымчалыг хемчеглерин алырын хандырар;

— күүсекчи эрге-чагырганың органнарының бүгү талалыг кады хөделиишкиниң быжыглаар;

— ол сорулга-биле хүн бүрүзүнде, эң-не харыысалгалыг үеде, боттуг экономиктиг реформаларны чорударлары-биле холбашкан айтырыгларның, оон иштинде оларның аразынга дугуржулга ёзугаар оларның бүгү комплекизиниң талазы-биле дорт хөделириниң нормативтиг актыларын шалыпкын хүлээп алырының аргазын күрүнелер баштыңнарынга бээр;

— Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң күрүнелериниң аразында дугуржулгаларны сагырын шыңгыызы-биле хандырар болгаш ындыг дугуржулгаларның күүсеттинмейн баарын удур болдурбазының экономиктиг механизмнериниң дээштииниң хандырар;

— продукция чорудуп бээриниң талазы-биле чажыктар аразында дугуржулгаларны үргүлчү күүсетпес талаларга удур экономиктиг салдарның хемчеглерин алыр.

Медеглелге Азербайджанның, Арменияның, Беларусьтуң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджиктиң, Туркменияның, Узбектиң болгаш Украинаның төлээлекчилери ат салган.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң күрүнелер баштыңнарының

МЕДЕГЛЕЛИ

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң 1992 чылдың февраль 14-те Минскиге чыылган күрүнелер баштыңнары дараазында чүүлдү медеглээрин чугула деп санап тур:

делегейниң хөй-ниити бодалының Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чамдык чурттарында байдалдың хөгжүлдезинге дүвүрээзинин барымдаалап көргеш, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң күрүнелер баштыңнарының Минскиге 1991 чылдың декабрь 8-те, Алма-Атага 1991 чылдың декабрь 21-де, Москвага 1992 чылдың январь 16-да хүлээп алдынгылаан чогуур документилерде быжыглаттынган Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң киржикчилери күрүнелер боттарының аразында харылзааларга күш ажыглаарын азы күш дегээрин болдурбас база оларның аразынга тургустунуп кээп болур мар гылдаалыг айтырыгларны чүгле тайбың аргалар-биле чугаалажылышкыннарның ду зазы-биле шиитпирлээр ду гайында чүүлдерге хаа чок шынчы болурун прин ципиалдыы-биле бадытка тур бис;

мурнундагы ССРЭ-ниң шимчээр болгаш шимчевес эт-хөреңгизин, боо-чепсек терин, техниказын, материал техниктиг чепсек-херекселде риң каяа тургузарын чүгл оон турганы күрүнениң чөп шээрели-биле шиитпирлээр. Чоокку үеде ол талазы-би ле чогуур конвенция ажыл дап кылдынар база хүлээ алдынар деп чүвеге чөпшээ режир.

Медеглелге Азербайджан ның, Арменияның, Беларусь туң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджиктиң, Туркменияның, Уз бектиң база Украинаның тө лээлекчилери ат салган.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун 1992 чылдың март 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели:

— «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнге дүүштүр, черден үндүрүгден аңгыда, өске-даа үндүрүглер төлеп турар үлетпүр-ну хевирлиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң даңзызын Тыва Республиканың Дээди Совединге бадыладыры-биле неделя хуусаа дургузунда киирип кээр;

— көдээ ажыл-агый черлери дээш чер үндүрүүнүң ставкаларын тодарадырының база оон хемчээлин санаар үндүрериниң чурумун ай хуусаа дургузунда бадылаар;

— чер дээш төлевирден республика бюджединиң тускай санынче кирер акшаның 10 хуузун төпчүдериниң чурумун 1992 чылдың март 1-ге чедир доктаадыр.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу, Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларын деткииринин талазы-биле күрүне комитеди 1992 чылдың апрель 1-ге чедир бо Хоойлуну ажыглаарының талазы-биле саавырны парлап үндүрер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 29.

Тыва АССР-ниң Дээд
Совединиң Президиуму
нуң Хүндүлел бижин
биле Т. Б. Ондарн
шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИ-
КАНЫҢ ДЭЭДИ СО
ВЕДИНИҢ ПРЕЗ
ДИУМУНУҢ ЧАРЛЫ

Совет органнарга хөй чы
дарда үре-түңнелдиг ажы
дааны дээш улус депутатт
рының Кызыл район Сов
диниң күүскомунуң орган
закчы киддизиниң эргелекч
зи Тамара Байкарае
Ондарны Тыва АССР-ни
Дээди Совединиң Президи
мунуң Хүндүлел бижиги-би
шаңнаар.

Тыва Республиканың Дэ
Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕ
Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль

«ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР ДУГАЙЫНДА»

Тыва Республиканың Хоойлузу

I БӨЛҮК

КОЛ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республикага черни төлевирлиг ажыглаар. Төлевирниң хевирлери болза чер үндүрүү, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ болур.

Арендаторлардан ангыда, чер ээлеринге болгаш чер ажыглакчыларынга чылдың-на чер үндүрүүн онаар.

Арендага дамчыткан черлер дээш аренда төлевирин тыртар. Черлерниң шынары баксыраанда, көдээ ажыл-агый чидириглерин санаары-биле, көдээ ажыл-агыйның курлавырының составында көдээ ажыл-агый черлерин учетка алыры-биле, а ол ышкаш чер участогун магадылал-долуг кылдыр салгаш банкыдан кредит алырда, барымдаалаары-биле черниң нормативтиг өртээн доктаадыр.

2 чүүл. Чер дээш төлевирни кииреринин сорулгазы болза черлерни чөп ажыглаарынга, камнап камгалаарынга болгаш шиңгээдип алырынга, хөрзүнүң дүжүткүрүн бедидеринге идиг бээри, шынары ангы-ангы черлерге ажыл-агый чорударының социал-экономиктиг байдалдарын деңнеп дескилештирери, чурттакчылыг черлерге хандырылга адырларын хөгжүдери, ук хемчеглерни акшаландырар тускай фондуларны тургузары.

3 чүүл. Чер үндүрүүнүң хемчээли чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының ажыл-агый чорудулгазының түңнелдеринден хамаарышпас, ону чер шөлүнүң эге хемчээлин барымдаалап, доктаамал төлевир кылдыр доктаадыр.

Ажыл-агый чорудулгазының байдалдары чер ажыглакчыларындан хамаарылга чок хевир-биле өскерилгени-биле холбаштыр чер үндүрүүнүң ставказын эде көрүп турар.

II БӨЛҮК

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНИҢ ЧЕРЛЕРИ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

4 чүүл. Колхозтардан, совхозтардан, арат болгаш фермер ажыл-агыйларындан, ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелеринден болгаш организацияларындан, кооперативтерден база өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден чүгле чер үндүрүү тыртар. Үндүрүглерниң өске бүгү хевирлерин оларга хамаарыштыр ажыглавас. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас ажыл-чорудулгадан чээрби беш хуу ажып турар орулгалыг бүдүрүлгелерге бо чүүл хамаарышпас.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң бадылааны даңзыда кирип турар үлетпүр хевириниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (куш фабрикалары, теплица комбинаттары, аң совхозтары, мал комплекстери болгаш өске-даа тускайлан баланнылыглар) чер үндүрүүнден ангыда, өске-даа үндүрүглерни доктааттынган чурум ёзугаар төлээр.

5 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлеринден чер үндүрүүн ук черлерниң составын, оларның шынарын, ниити шөлүн база турар байдалын барымдаалап доктаадыр.

Көдээ ажыл-агый черлериниң бир гектарындан үндүрүгнүң ортумак ставказын районнар аайы-биле Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадыр (№ 1 капсырылга).

Колхозтардан, совхозтардан база өске-даа чер ээлеринден тыртар чер үндүрүүнүң хемчээлдерин көдээ ажыл-агый черлериниң экономиктиг үнелелиниң материалдарын ёзугаар үндүрүгнүң ортумак ставказын барымдаалап, чер реформазының талазы-биле район комитеттери тодарадыр болгаш улус депутаттарының районнар Советтери бадылаар.

Көдээ ажыл-агый черлери дээш чер үндүрүүнүң ставкаларын тодарадырының база ооң хемчээлдериниң санап үндүрериниң чурумун Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларын деткииириниң талазы-биле күрүне комитеди ажылдап кылыр болгаш ону Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бадылаар.

6 чүүл. Хууда болгаш коллективтиг сад, огород база мал ажылын, хууда дузалал ажыл-агыйын чорудары-биле хамаатыларга берген, а ол ышкаш өске-даа сорулгалар-биле юридиктиг эргелиглерге берген, чурттакчылыг көдээ черлериниң болгаш сад ажылдыг эштежилгелерниң кызыгаарының иштинде турар участоктар дээш чер үндүрүүн участоктуң бүгү шөлүнге хамаарыштыр дөрбелчин метр дээш бир көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

Хамаатыларга сиген кезер, мал оъткарар кылдыр берген участоктардан үндүрүгнү көдээ ажыл-агый черлери дээш үндүрүгнүң ставказынга дүүштүр доктаадыр.

Бо чүүлде айыттынганында ышкаш чер участоктарының турар байдалдарының таарымчалыын барымдаалап тургаш, чер үндүрүүнүң ставкаларын бедидерни, ынчалза-даа дөрттен хөй эвес катап бедидерни улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эргезинге берген.

Ажыглаттынмайн турар черлер дээш чер үндүрүүнүң ставказының хемчээлин он катап чедир көвүдедирин улус депутаттарының чер-чер Советтеринге чөпшээрээр.

III БӨЛҮК

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНГЕ ХАМААРЫШПАС ЧЕРЛЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

7 чүүл. Хоорайларның болгаш ажылчын суурларының черлери дээш үндүрүгнү хоорай черлеринге хамаарыштыр доктааткан ставкаларга дүүштүр ээзи болуп турары азы ажыглап турары чер участоктары дээш бүгү бүдүрүлгелерден, организациялардан, албан черлеринден база хамаатылардан тыртар.

8 чүүл. Хоорайлар черлериниң үндүрүүн Тыва Республиканың Дээди Совединиң девискээриниң социал-культура байдалын база төөгү талазы-биле үнелелиниң деңнелин барымдаалап бадылааны ортумак ставкаларга дүүштүр [illegible] үндүрер болгаш Кызыл хоорайга хамаарыштыр ол бир дөрбелчин метр дээш 1,2 рубль а [illegible] хоорайларга 0,5 рубль болур (мааңаа көдээ ажыл-агыйга ажыглап турар черлер, а ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйлары база чурттаар оран-сава фондузу ээлээн черлер хамаарышпас).

Девискээрниң турар байдалын база хоорай тудуушкун үнелелиниң янзы аайы-биле зоналар [illegible], ортумак ставкаларны улус депутаттарының хоорай Советтери ангылай көөр. Зоналарның кызыгаарларын девискээрниң экономиктиг үнелелинге база хоорайларның кол планнарынга дүүштүр тодарадыр.

Үндүрүг онаар шөлге тудуглар ээлээн чер шөлдери, оларны ажаап-тежээринге херек участоктар, а ол ышкаш объектилерниң санитар-камгалал зоналары, техниктиг болгаш өске-даа зоналар (бир эвес оларны өске юридиктиг эргелерге болгаш хамаатыларга бербээн болза) кирер.

Ангылап бээриниң доктаадып каан нормазын ажып турар чер участоктары дээш үндүрүгнү дөрт дакпыр хөй хемчээлдиг тыртар.

Чурттаар оран-сава фондузунуң (күрүне, хөй-нийти, кооператив, хууда) ээлеп турары черлер дээш, а ол ышкаш хоорай, суур кызыгаарында туруп турар көдээ ажыл-агый ажылдалының, сад ажылының, огород болгаш хууда дузалал ажыл-агыйының черлери дээш үндүрүгнү хоорайларга болгаш хоорай хевирниң суурларынга чер үндүрүүнүң ставказының үш хуузу хемчээлдиг кылдыр санап үндүрер, ооң иштинде бир дөрбелчин метр дээш Кызыл хоорайга ортумаа-биле 3,6 көп., өске чурттакчылыг черлерге 1,5 көп. болур.

9 чүүл. Чурттакчылыг черлерден дашкаар турар үлетпүр (карьерлерни болгаш бүдүрүлге ажыл-чорудулгазындан үрелген девискээрлерни киириштир), транспорт, харылзаа, радио-дамчыдылга, телевидение, информатика болгаш космос хандырылгазының черлери дээш үндүрүгнү, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың болгаш Чепсектиг Күштерниң, кызыгаар, иштики, космос системаларының черлери дээш үндүрүгнү административтиг районда көдээ ажыл-агый черлериниң ортумак ставкаларының үш дакпыр хемчээли хире кылдыр доктаадыр.

Чурттакчылыг черлерден дашкаар турар полигоннар (шеригниинден ангыда) база аэродромнар ээлээн черлер дээш үндүрүгнү ук девискээрде кол нуруузу болуп турар көдээ ажыл-агый азы ыяш ажыл-агый ажыглалының черлериниң бир гектарынга онааштыр тургускан үндүрүгнүң ортумак хемчээлинге дүүштүр доктаадыр.

10 чүүл. Чурттакчылыг черлерден дашкаар турар болгаш ажыл-агый чорудары-биле азы оларны катап тургузары-биле берген суглуг-даа, суг чок-даа суг фондузунуң черлери дээш үндүрүгнү административтиг районнуң көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлериниң ортумак ставказы хире кылдыр тыртар.

11. чүүл. Арга-ыяш фондузунуң черлери дээш үндүрүгнү ыяш белеткеп, ажыглаары-биле шиңгээдип алган арга-арыгның шөлүнүң бир эге хемчээлинге дүүштүр арга-ыяшты ажыглап турар үениң дургузунда доктаадыр болгаш ону арга-ыяшты ажыглааны дээш төлевирниң составынга ужурбаан ыяштың таксалыг төлевириниң беш хуузу хемчээлдиг кылдыр тыртар.

Арга-ыяш фондузунуң составында туруп турар көдээ ажыл-агый черлери дээш үндүрүгнү шак-ла ындыг шынарлыг көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлеринге ышкаш ставкаларга доктаадыр.

Доктааттынган чурум ёзугаар катап экижидер кылдыр берген арга-ыяш фондузунуң черлери дээш үндүрүгнү ук шөлде турар ыяштың таксалыг төлевириниң беш хуузу хемчээлдиг кылдыр тодарадыр.

IV БӨЛҮК

ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР ТЫРТАРЫНГА ЧИИГЕЛДЕЛЕР

12. чүүл. Чер үндүрүүнден долузу-биле хосталырлар болза:

1) заповедниктер, национал болгаш дендрология парктары, ботаниктиг садтар;

2) эртем болгаш өөредилге сорулгаларынга, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый культураларының сорттарын шенээринге дорт ажыглаттынып турар чер участоктары дээш эртем организациялары, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый угланыышкынныг эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге черлериниң дуржулга, шенелде болгаш өөредилге-дуржулга ажыл-агыйлары;

3) күрүне бюджединиң күсели-биле азы профэвилелдер акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландырып турар культура, уран чүүл болгаш кинематография, өөредилге, кадык камгалалының албан черлери, спорт-кадыкшылга комплекстери, а ол ышкаш бойдус болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарын камгалаар күрүне органнары;

4) көдээ ажыл-агыйга херегләэри-биле үрелген (рекультивация кылып, экижидер ужурлуг) черлерни алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатылар — ажыглааның баштайгы 10 чылдарында;

5) Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери;

6) инвалидтер, а ол ышкаш хоойлу ёзугаар олча-ажык үндүрүүнден болгаш өске-даа бүгү үндүрүглерден хостаткан хамаатылар;

7) Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарын дургаар хайгаарал дилиндээ ээлээн черлер;

8) чурттакчылыг черлерниң болгаш коммунал ажыл-агыйының ниити ажыглал черлери.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын бир дугаар организастап турар хамаатылар оларга чер участоктарын берген үезинден эгелээш үш чыл дургузунда чер үндүрүүн төлээринден хостаттырар.

13 чүүл. Улус депутаттарының район, хоорай Советтери төлекчилерниң янзы-бүрү категорияларынга-даа, ангы-ангы төлекчилерге-даа чер үндүрүүнүң талазы-биле ставкаларны эвээжедир болгаш чиигелделерни доктаадыр эргелиг.

Улус депутаттарының көдээ, суур Советтери ангы-ангы төлекчилерге чер үндүрүүнүң талазы-биле чиигелделерни тыпсып болур.

14 чүүл. Улус депутаттарының көдээ, суур, район, хоорай Советтери дараазында черлерге болгаш кижилерге чер үндүрүүн тыртар талазы-биле — ону долузу-биле азы кезик-чамдыындан тодаргай хуусаада хостаар кылдыр, төлээшкинниң соңгаарладыр база чер үндүрүүнүң ставказын эвээжедир хевирлиг кылдыр чиигелделер доктаадыр эргелиг:

— бойдустуң болгаш өске-даа хевирниң хай-халавы болган таварылгада чер ээзи азы чер ажыглакчызы материалдыг улуг когаралга таварышканда — юридиктиг эргелиглерге болгаш хамаатыларга;

— хөй уругларлыг, чедиишпес база аныяк өг-бүлелерге;

— ачы-авырал чедирер организацияларга;

— арга-арыг катап тургузар, арга-арыг өстүрер, арга-арыглар харагалзаар болгаш камгалаар талазы-биле ажылдарны күрүне бюджединиң күсели-биле кылып турар арга-арыг ажыл-агыйның бүдүрүлгелеринге.

Төлевилел ёзугаар көдээ ажыл-агыйга таарыштыр шиңгээдири чаа-ла чорып турар чер участоктары дээш бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан болгаш хамаатылардан чер үндүрүүн болгаш чер дээш аренда төлевирин тыртпас. Шиңгээдилге үе-чадазын улус депутаттарының чер-чер Советтери контрольдаан турар.

Бо Хоойлунуң 13 болгаш 14 чүүлдеринде көрдүнген чиигелделерни улус депутаттарының чогуур Советтериниң эргезинге артар чер үндүрүүнүң акшазының хире-шаа-биле көргүзер.

V БӨЛҮК

ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИРНИ ДОКТААДЫРЫ БОЛГАШ ТЫРТАРЫ

15 чүүл. Чер дээш үндүрүг база аренда төлевирин доктаадырының үндезин-барымдаазы болза, чер участогун ээлээрин азы ажыглаарын (арендалаарын) шынзыдып турар документ болур.

16 чүүл. Юридиктиг эргелиглерниң төлээри чер үндүрүүн ол черлер боттары санап үндүрер.

Юридиктиг эргелиглер июль 1-ден орай эвесте олардан тыртар ужурлуг үндүрүгнү чер участогунуң бүрүзүнге онааштыр санааш, үндүрүг органнарынга бээр.

Чаа берген чер участоктары дээш үндүрүгнүң санаашкынын оларны алган хүнүнден соңгаар бир ай дургузунда бээр.

Хамаатыларга чер үндүрүүн күрүнениң үндүрүг органнары санаар, олар чылдың-на август 1-ден орай эвесте хамаатыларга үндүрүг төлээр дугайында төлелге дыңнадыгларын тыпсыр.

Элээн каш юридиктиг эргелиглерниң азы хамаатыларның ангы-ангы ажыглап турары тудугларны ажаап-тежээринге хамааржыр чер участоктары дээш чер үндүрүүн оларга тус-тузунда, оларны ангы ажыглап турары тудугларның шөлдериниң хирези-биле тодарадып санаар.

17 чүүл. Төлекчилерниң учёдун болгаш үндүрүглер санаарын чылдың-на июнь 1-ниң байдалы-биле кылыр.

Юридиктиг эргелиглерден болгаш хамаатылардан чер үндүрүүн оларга чер участогун берген айның дараазында айындан санап эгелээр.

Күрүнениң үндүрүг инспекциялары үндүрүг төлекчилериниң учёдун чорудар, ону санап үндүргенин база төлээнин контрольдаар.

Үндүрүг акшазын сентябрь 15-тен база ноябрь 15-тен орайтатпайн, деӊ үлүглүг кылдыр төлээр. Доктааттынган хуусаада үндүрүг төлеттинмээнде, эрттирген хүн бүрүзү дээш чедир төлевээн үндүрүгнүң 0,2 хуузу хемчээлдиг хөөнү немей санаар.

Чогуур үезинде чер үндүрүүн төлээринге хаара туттунмаан төлекчилер ол үндүрүгнү мурнундагы ийи чылдан хөй эвес үе дээш төлээр.

Үндүрүгнү шын эвес онааганын эдерде, мурнундагы ийи чылдан хөй эвес үеде кылдыр көөр.

18 чүүл. Чер дээш төлелгелерни улус депутаттарының чогуур Советтериниң тускай бюджет саннарынче киирер:

улус депутаттарының көдээ Советтериниң — көдээ чурттакчылыг черлерниң кызыгаарының иштинде черлер дээш база оларның башкарылгазынче дамчыткан өске-даа черлер дээш;

улус депутаттарының суур, хоорай Советтериниң — суур, хоорай кызыгаарының иштинде черлер болгаш оларның башкарылгазынче дамчыткан өске-даа черлер дээш;

улус депутаттарының район Советтериниң — улус депутаттарының көдээ, суур болгаш хоорай Советтериниң эргезинче дамчыткан черлерден ангыда, район кызыгаарының иштинде черлер дээш.

19 чүүл. Улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң тускай бюджет саннарынче чер дээш төлевир кылдыр кирген акша-хөреңгиниң кезии Тыва Республиканың тускай бюджет санынга төпчүттүнер.

Көдээ ажыл-агый черлери дээш үндүрүгден база аренда төлевиринден кирген акша-хөреңгиниң үлүүн (ынчалза-даа административтиг районнуң чер үндүрүүнүң акша-хөреңгизиниң ниити түңүнүң ондан хөй эвес хуузун) төпчүткен хемчеглерни күүседири-биле республиканың тускай бюджет санынче шилчидер.

20 чүүл. Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга берген чер участоктары дээш үндүрүгнү шын санаары база өй-шаанда төлээри дээш харыысалга оларның удуртукчуларынга онаажыр.

21 чүүл. Чер дээш аренда төлевириниң хемчээлин, оларны кииреринин негелделерин база хуусааларын керээ ёзугаар доктаадыр. Көдээ ажыл-агый ажыглалының черлерин арендалаанда, ооң хемчээли арендалаан участоктардан чер үндүрүүнүң түңүнден ашпас болур ужурлуг.

22 чүүл. Чер дээш аренда төлевириниң айтырыгларының талазы-биле тыптып кээп болур маргылдааларны суд азы Дээди арбитраж суду боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр көөр, а чер үндүрүүнүң талазы-биле айтырыгларны Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар көөр.

23 чүүл. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хажытканы дээш Тыва Республиканың Чер кодекизинге база «РСФСР-ниң күрүнениң үндүрүг албаның дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр харыысалга онааттынар.

VI БӨЛҮК

ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИРДЕН КИРГЕН АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРНИ АЖЫГЛААРЫ

24 чүүл. Чер үндүрүү болгаш аренда төлевири чогуур бюджеттерниң орулгаларынга болгаш чарыгдалдарынга ангы одуруг боор көргүстүнер болгаш чүгле дараазында сорулгаларга ажыглаттынар:

— чер таарыштырылгазының, чер кадастрын чорударының, мониторинг талазы-биле, черлерни камгалаар болгаш оларның дүжүткүрүн бедидер, чаа черлерни шиңгээдип алыр талазы-биле хемчеглерни акшаландырарынга, ол сорулгаларга чер ажыглакчызының бодунуң үндүрген чарыгдалдарын дуглаарынга база айыттынган хемчеглерни кылыры-биле берген чээлилерни болгаш оларны ажыглааны дээш хуу тыртарының төлээринге.

Ол сорулгаларга акша-хөреңгини чогуур нормативтер ёзугаар чарыгдаар;

— девискээрниң инженерлиг болгаш социал тургузуушкунун;

— чавыс шынарлыг черлерде көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүн чорудуп турар чер ажыглакчыларынга доктааткан төлелгелер.

Чүүлде айыткан сорулгаларга көдээ ажыл-агый черлери дээш үндүрүг тыртканындан база аренда төлевиринден алган акша-хөреңгилерни чүгле көдээ ажыл-агый черлериниң ээлериниң база ажыглакчыларының хереглелдеринге бээр.

Чыл дургузунда ажыглаттынмаан акша-хөреңгилерни хураавас болгаш оларны дараазында чылда тускай сорулгалыг хереглелдерге чарыгдаар.

25 чүүл. Черниң нормативтиг өртээ болза тодаргай шынарлыг болгаш турар черлиг участоктуң нормативтиг аренда төлевирин база чээли (банк) хуузун барымдаалап үндүрген өртээниң көргүзүү болур. Ол, кредитке бээрге, ооң ээзинге чылдың арендалыг нормативтиг аренда төлевиринге деп төлевирни (кредит дээш) чылдың-на эккеп турар тодаргай түңнүг акша болуп турар (№ 2 капсырылга).

26 чүүл. Черниң нормативтиг өртээн Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың январь 29.

№ 1 капсырылга

Көдээ ажыл-агый черлериниң бир гектарынга онааштыр үндүрүгнүң ортумак ставказы (республиканың районнар аайы-биле—колхозтарга болгаш совхозтарга база өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге)

(Гектар дээш рубль)

		Ажыглалдыг черлер			
1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	9	45	13	6	6
Барыын-Хемчик	16	61	9	5	6
Сүт-Хөл	15	63	12	4	5
Чөөн-Хемчик	18	79	10	4	6
Улуг-Хем	19	78	17	5	8
Таңды	21	105	11	6	10
Бии-Хем	28	127	12	13	17
Каа-Хем	22	97	17	6	12
Кызыл	11	64	16	5	6
Тес-Хем	13	82	10	3	3
Эрзин	7	67	6	5	4
Өвүр	13	79	8	3	3
Тожу	40	163	23	16	24
Мөңгүн-Тайга	1	17	11	3	3
Республикада ортумаа-биле	21	100	14	5	7
	2	3	4	5	6

Тайылбыр: №№ 1, 2 капсырылгаларда таблицаларда саннарга хамаарыштыр): **1**—тарылга шөлдери; **2**—суггат чок; **3**—суггаттыг; **4**—сиген шөлдери; **5**—одарлар; **6**—көдээ ажыл-агый черлериниң бир гектары дээш ортумаа-биле.

№ 2 капсырылга

Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлериниң ортумак нормативтиг өртээ — республиканың районнар аайы-биле

(Гектар дээш рубль).

		Ажыглалдыг черлер			
1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1843	9050	2590	1280	1317
Барыын-Хемчик	3186	12230	1906	962	1134
Сүт-Хөл	3079	12660	2495	792	929
Чөөн-Хемчик	3555	15656	2022	854	1296
Улуг-Хем	3799	15656	3478	1050	1554
Таңды	4206	21010	2172	1122	2051
Бии-Хем	5541	25352	2421	2617	3451
Каа-Хем	4481	19359	3373	1181	2327
Кызыл	2209	12900	3296	956	1266
Тес-Хем	2583	16510	2080	593	693
Эрзин	1464	13390	1148	947	969
Өвүр	2714	15830	1590	672	695
Тожу	7950	32773	4727	3232	4890
Мөңгүн-Тайга	277	6215	2210	780	4422
Республикада ортумаа-биле	4244	19980	2802	1045	1464

КҮЗЭЭН АЖЫЛДЫ ТЫВАРЫНГА

Эрткен чылдың төнчүзүнде Кызыл хоорайга мурнунда туруп көрбээн, солун болуушкун болган. Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырарының күрүне комитединиң эгелекчи саналын ёзугаар, чамдык министерстволарның, үлетпүр, бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш өөредилге черлериниң киржилгези-биле амгы үеде ажылдавайн турар болгаш кызырылгага таварышкан кижилерге боттарының арга-мергежилиниң, профессиязының аайы-биле ажылдаар черлер сүмелээриниң база консультацияалар бээриниң ярмарказын организастап эрттирген. Ооң дугайын солуннарга бижип дыңнаткан. Ынчалза-даа бо темага чугааны уламчылап, ооң ажыктыг талаларын баштайгы дуржулгазын сайгарып көөрү чугула боор турар.

Ярмаркага келгеннер кижилерниң, оларның аразында бедик мергежилдиг специалистерниң канчап ажыл чок апаарының чылдагааннарын болгаш өске-даа ажыл чок кижилерниң социал камгалалының, оларга кандыг дуза чедирип болурунуң дугайын тодарадып билип алган деп болур. Россияның өске-даа черлеринде ышкаш, бистиң республикада, чаа тургустунган орган болур Чонну ажыл-биле хандырарының күрүне комитединиң болгаш ооң ажыл-чорудулгазының дугайын чыылганнарга ук комитеттиң даргазы Ч. С. Монгуш чугаалаан. Юристер болгаш үлетпүр, бүдүрүлгелерниң, организацияларның төлээлекчилери рынок харылзааларының үезинде тургустунган хуусаа айтырыгларга долу харыылап, кайда, кандыг ажылдар барын дыңнадып, чыылганнарга оларның-биле таныжып, ажылдаар күзелин илередирин чалап турган.

Ярмарканың түңнелин алгаш көөрге, республикага, ол ышкаш Кызыл хоорайга дыка хөй мергежилдиг кижилери херек боор турар. Ылаңгыя тудугжулар, санакчы-бухгалтерлер чедишпейн турар. Чонну ажыл-биле хандырарының районнарда төптериниң санааны-биле алырга, дөрт муң ажыг ажылдаар черлер санаттынып турар. Ооң иштинде үлетпүр бүдүрүлгелеринге 827 кижи, көдээ ажыл-агыйга — 480, транспорт болгаш харылзаага — 363, тудугга — 1560 болгаш садыг, ниитиниң чемненилгезинге 117 кижи негеттинип турар.

Баштайгы ярмаркага амдызында ажылдавайн, боттарынга таарыжыр черлерни дилеп турар кижилерден ангыда, амгы үениң байдалында — рынок харылзааларының тургустунганының түңнелинде штат кызырылдазынга таварышканнар база келген. Ак-Довурак хоорайның даараныгла трикотаж фабриказынга болган кызырылданың түңнелинде бөлүк кижилер ажыл чок арткан. Оларның аразында хөй уруглардыг иелер, мергежилдиг ажылдакчылар бар. Оларның төлээлекчизи Татьяна Монгуш ярмаркага келгеш, сонуургап турары айтырыгларынга чогуур харыыларны дыңнаан. Чижээ, ол фабриканың ажылдакчылары амгы үеде ховар продукция болур, янзы-бүрү бөрттер даарааарынга эде өөренип, ол районга биче бүдүрүлгени ажыдып болур-дур. Аңаа келген кижилер өске-даа ажыктыг сүмелерни алганнар.

Ярмарканың бир солун чүүлү — аңаа келгеннерге янзы-бүрү айтырыгларлыг анкеталарны үлээш, оларның бодалдарын алганы болган. Шупту 194 анкетаны тараткан. Оларга берген харыылар ажыл дугайында кижилерниң социал туружун илередир ужурлуг турганы билдингир. Анкеталарны алдан кижи долдурган болган. Оларның аразында ажыл дилеп турарлар — 43 кижи. Анкетаның айтырыгларынга харыылаанарның 7-зи дээди эртем-билиглиг, 16-зы — ортумак тускай, 14-ү — ортумак эртемниг болган. Олардан алды-ла кижи долу эвес ортумак билиглиг болган. Бир эвес назы-хар талазы-биле алып болза мындыг: 16-дан 30 хар чедир назылыглар 39, 30-ден 40 чедир — 2, 41-ден 50 чедир — чаңгыс-даа кижи чок, 50 ажыг харлыглар—ийи кижи болган. Ажыл дилеп турар 43 кижиниң 26-зы эр болгаш 17-зи херээженнер боор турар. Ынчаарга анкетага киришкеннерниң хөй кезии (1.7 хуузу) ярмарканы эрттиргенин чүүлдүг деп санаан.

Ярмарка болган чаңгыс-ла хүн үш чүс ажыг кижи боттарының сонуургаан айтырыгларын билип алган болгаш 65 кижи — боттарының мергежилдериниң аайы-биле ажылдаар черлерни тыпканнар.

Ол хүн ярмаркага келгеннер боттарының бодалдарын илередип, саналдарын база киирип турганнар. Оларның бодалы-биле алырга, мындыг ярмарканы эрттирерин доктаамал болдурары таарымчалыг. Ылаңгыя Кызыл хоорайда ажыл дилеп турар кижилер хөй. Ынчангаш бо баштайгы дуржулганы районнарже шилчидип, ажыглаары чугула. Дараазында болур ярмаркаларга улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хаара тудуп, оларның төлээлекчилерин чалаары негеттинип турар.

Ирина ОЧУР.
Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырарының күркомунуң даргазының оралакчызы.

АРАТТАРГА ДУЗАЛААР

Чоокта чаа № 27 «Шын» солунда зоотехник, малчын Көк-оол Шалыктың «Деткиир боор» деп чүүлүн номчааш, бодумнуң хууда бодалым илередикседим. А авторнуң бодалдарын база деткип тур мен. Шынап-ла, арат болгаш тараачын ажыл-агыйын чорудар дээн кижилерни деткиир, оларга дуза чедирер тургаш, чамдык совхозтар удуртукчулары, районнарда агроүлетпүр комитеттериниң даргалары бо чугула ажылды тоомчага албайн баар таварылгалар турар-дыр. Ону улуг хомудал-биле хүлээп ап чоруур мен. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажыктыын улгаттырар, ажыл-агыйны чорударынга таарымчалыг байдалды тургузары-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң колхоз, совхозтарны эде организастаарының дугайында үндүрген доктаалынга үндезилээш, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны улам нептередип, сайзырадыры көрдүнген. Ындыг турбуже, арат ажыл-агыйы тургузар дээн кижилерге шаптыктаар, олардан чер харамнаныр, ийи-чаңгыс даргалар бар. Чижээ, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң директору Болат-оол Кууларны адап болур. Болат-оол Шириевич арай боорда, каш удаа соңгаарладып тургаш, чүгле чаңгыс кижиге бичии чер чөпшээреп берген.

Бистиң районда ниитизи-биле февраль айга чедир 25 арат ажыл-агыйы тургустунган. Оларда 3441 гектар черни быжыглаан. Ам-даа ынчаар ажылдаар күзелдиглер бар. Олар документилерин четчелеп чоруп турар. Ажыл-агыйлардан «Коммунизмче орук» совхозтуң директору Кичээл-оол Доңгак идепкейлиг чоруун көргүзүп, араттарга дуза кадып, 13 арат ажыл-агыйынга ажыглаттынмайн чыткан 1965 гектар черни тускайлап берген.

Ооң ыңай чээрби ажыг чыл зоотехниктеп келген Көк-оол Шалык ышкаш хоочун специалист кижилерниң арат ажыл-агыйынче кирикsеп турары кончуг чептиг-дир. Шынап-ла, зоотехник кижи малды канчаар азыраарын, кадарарын, ооң уксаазын экижидерин, продуктулуг чоруун бедидерин эки билир болгай. Ынчангаш бо кижиге дуза кадып, арат ажыл-агыйынче ону дарый киирери күзенчиг-дир.

Ажыы-биле чугаалаарга, каш чыл улаштыр карылгалыг ажылдап келген, чоп чемгерип чадап каан совхозтуң херээ чүл? Ооң орнунга ооң мал-маганын кызымак кижилерге хүлээдип берипкеш, арат ажыл-агыйын улам сайзырадып, нептередир болза, эки амыдыралдың эжиин ажып кирер бээривис илдең ышкаштыр. Ооң ыңай көдээ ажыл-агыйны эки организастап, ону билдилиг башкарып чадап каан АҮК-ту туткан херээ чок дээн көдээ бижикчиниң саналынга бүрүн каттыжар мен. Ооң штадында эжен-эңмежок специалистер барын кым-даа билир болгай. Олар ажыл-агыйларның акша-хөреңгизиниң дузазы-биле ажылдап, чурттап чорууруар. Ол хиреде-ле, күрүне артык чарыгдалды, когаралды ам-даа оларга үндүрбүшаан хевээр. Ооң орнунга көдээ ажыл-агыйның специалистери ажыл-агыйларның бригадаларын ангы-ангы үлежип алгаш, биче бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң, фермаларның, арат ажыл-агыйының удуртукчулары болуп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар болза, ажыктыг орукче ынчан кирер дээрзинге бүзүрээр мен. Ажыл-агыйларның машина-техниказын ол бүдүрүлгелерге, коллективтерге четчир шаа-биле [illegible] бээр болза, кижилер боттары-ла кызып ажылдай бээр, хөй продукцияны дужаап, эгелей берип болур дээрзинге идегеп мен.

Кошкар-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр район.

Тувинская
республиканская
библиотека
им. А. С. Пушкина

Республика амыдыралындан

ДЕТКИМЧЕ

«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынының Элегес-Аксында дузалал ажыл-агыйы кооперативи улам быжыгып кел чыдар.

Ол дугайын эрткен 1991 чылдың түңнелдери бадыткап турар: дузалал ажыл-агыйының кооперативинде (директору Г. В. Толкачев) амгы үеде 240 хаван, 60 инек, 70 ажыг хой болгаш он гектар тарылга шөлү бар. Оон ыңай эрткен чылын 10 квартиралыг чуртталга бажыңнарын бүрүн туткап, ажыглалга кирген.

Чоңга чугула херек бараанннар бүдүрериниң планын 141 хуу күүсеткен — 331,9 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Планнааны — 235 рубль турган. Төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң даалгазы база чедиишкинниг күүсеттинген. Дузалал ажыл-агыйы бо чылын эътти, сүттү болгаш ногааларны бүдүрерин улам көвүдедип, Элегес-Аксының тууйбучуларынга улуг деткимче көргүзерин шиитпирлээн.

ДОРТ КЕРЭЭ ЁЗУГААР

Мурнунда чылдарда Тываның хереглекчилер эвилелиниң автотранспортчулары республиканың районнарынче бараанннарны сөөртүрү садыг базаларының курлавырларындан болгаш оларның удуртукчуларының күзелинден хамааржыр турган.

АТК-ның коллективи рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр бодунуң ажылын эде организастаарын шиитпирлээн. Бо чылдан эгелээш, контораның чолаачылары районнарның хереглекчилер ниитилелдериниң боттуг чагыгларынга үндезилээн керээлерни ёзугаар бараанннарны сөөртүп эгелээн.

Эрткен чылда республиканың хереглекчилер ниитилелиниң автотранспортчулары сөөртүлге планын чедир күүсетпээн. Ол түңнел бараанннар чорудар үлетпүр бүдүрүлгелерден болгаш төп баазалардан улуг хамаарылгалыг болган. Бүдүрүлгелер аразының харылзааларының үстүп баксырааның чылдагааның салдары ындыг-дыр.

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯДА

Мурнундагы ДОСААФ-тың орнунга, амгы үеде Камгалал спорттехниктиг чаа организацияны (КСТО) тургускан.

Бо чаа организацияның Кызыл хоорай чөвүлели чурттуң Чепсектиг Күштериниң 74 чыл оюнга тураскаадып, адыгжылар маргылдаазын эрттирген. Аңаа республика найысылалының коллективтеринден 50 команда киришкен.

Кызылдың автооруук техникумунуң командазы 300 санның орнунга, 279 санны аткаш, бирги черни, а Кызылдың чылыг-электри төвүнүң адыгжылары аңаа беш-ле сан четпейн баргаш, ийиги черни ээлээн. Ынчангаш техникумнуң С. Козловский, Д. Крыцин, Н. Волков составтыг командазы хоорай чемпиону атты чедип алган.

Хуудада бирги чер дээш 150 адыгжы маргышкан. Ооң түңнелинде автооруук техникумундан Д. Крыцин 100-түң орнунга, 96 санны аткаш, тиилекчи боор үнген. Бо маргылдаа үезинде 57 кижи разряд нормаларын күүсеткен.

Россия Федерациязының улус депутаттарының алдыгы Съездизин чыылдырар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

I. Россия Федерациязының улус депутаттарының алдыгы Съездизин 1992 чылдың апрель 6-да Москва хоорайга чыылдырар.

II. Улус депутаттарының Съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирерин саналдаар:

1. Россия Федерациязының улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң соонда соңгуткан Россия Федерациязының улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында.
2. Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында.
3. Россия Федерациязының Конституциязының дугайында.
4. Соңгу чүк девискээрлериниң болгаш аңаа деңнештирген черлериниң социал-экономиктиг байдалының дугайында.
5. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң нежигүннерин соңгууру.
6. Россия Федерациязының Конституция судунуң судьяларын соңгуурy.
7. Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын бадылаары.
8. Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң даргазын бадылаары.
9. Россия Федерациязында болгаш ХКД-де политиктиг байдал дугайында: амгы байдалы болгаш хөгжүлдезиниң келир үези.
10. Россия Федерациязының улус депутаттарының съездилериниң болгаш Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезиниң дугайында.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың февраль 14.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

*Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн*

ШЫН

№ 34 (14758) 1992 чылдың февраль 20, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Үнген чүүлге хамаарыштыр

ХАЛАЖЫРЫН ЧҮГЕ БОДУ ДИЛЕВЭЭНИЛ?

Бо чылдың февраль 7-де үнген «Шын» солунга ССРЭ-ниң улус депутады турган Ю. Т. Комаровтуң интервьюзун номчудум. Өске бүгү айтырыгларга ооң харыыларының талазы-биле чугаалаар чүвем чок, чүгле корреспондентиниң моон соңгаар политиктиг амыдыралга киржир-киришпезиниң дугайында айтырыынга эш Комаров «Чок, база катап чок. Политика — чүдек-бужар херектир, ону Дээди Советке ажылдай бергеш эскерип көрдүм...» деп харыылаан. Ук харыы мээң сеткилимге таарышпады.

Политиктиг ажыл дээрге ССРЭ-ниң улус депутады кижиге чугула бира турган, ол чон ортузунга ажылдаар болгай. Ону кажан-даа чүдек-бужар деп үнелээн хереэ чок, ону кылып турар чамдык кижилер «чүдек-бужар» кылдыр кылып болур. Ынчангаш Комаровтуң ол үнелели-биле чөпшээрешпес мен.

Бир-тээ, Юрий Трофимович Дээди Советке ажылдай бергеш, ол ажылды «чүдек-бужар» деп эскерип каан болза, чүге депутаттан халаар дугайында дилегни соңгукчуларга боду киирбээнил? Үймээн үнерин манап органы ол бе? Ында база ужур бар. Ынчангаш моон соңгаар депутаттар соңгуурда, ындыг хөөннерлиг кижилер ол бедик атче кире бербезин дээш соңгукчулар кичээнир болза эки деп чагыым бар.

Михаил МЕНДУМЕ.
Күш-ажылдың, партияның хоочуну, пенсионер.

ИНЖЕНЕР

ЧУРУКТА: Тываның Статистика эргелелинде электроннуг саналга машиналарының талазы-биле кол инженери Валерий Анатольевич Берковец электроннуг саналга техниказының канчаар ажылдаарын хынап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛ-ИШЧИ ЧОРУУВУС-БИЛЕ

(Республиканың болгаш районнарның совет база ажыл-агый удуртукчуларының селектор хуралындан).

Өртектер канчаар-даа аажок өзүп турар рынок харылзааларының эге чадазында кижилерниң, эң ылаңгыя социал камгалалы шоолуг-ла магадылаттынмаан хамаатыларның социал камгалалын бар-ла бүгү аргалар-биле ап чорудар ужурлуг бис деп, селектор хуралды ажыдып тура, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

Селектор хуралга республиканың министерстволарының, ведомстволарының удуртукчулары, элээн каш районнарның күүскомнарының даргалары чурттакчы чоннуң социал камгалалын ап чорудар талазы-биле кылып турар ажылдарының, черчерлерде тургустунуп келген байдалдың дугайында дыңнадыгларны кылганнар.

Чурттакчы чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын чогумчудар талазы-биле эрткен чылдың октябрь айда республиканың совет болгаш ажыл-агый активинге хүлээп алган хемчеглерде көрдүнген, Садыг министерствозунга даасказ ажылдар барык шуптузу күүсеттинген деп, республиканың садыг министри П. Н. Ходырев чугаалаан. Бо хүннерге чедир чүгле аъш-чем аймааның курлавыры өртек-биле алыр болза, 46 миллион рубль хемчээлдиг. Ол дээрге чаа өртектер-биле ындыг.

Бир эвес аъш-чемниң чамдык хевирлериниң курлавырын алыр болза, байдал мындыг. Садыг министерствозунуң баазаларында 700 тонна чигир, норма ёзугаар садар болза, 3 айның курлавыры; 270 тонна макарон, 2 айның курлавыры; кондитер кылыгларының аймаа 618 тонна, 3 айның курлавыры бар.

Аъш-чем-биле хандырылга 1992 чылда эрткен чылдыындан ындыг-ла багай эвес боор дээрзинге идегелин министр илередип, ооң курлавырын тургузар дээш күжениишкинниг ажыл чоруп турарын бүзүреткен.

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш көдээниң чурттакчы чонун аъш-чем, бараан аймаа-биле хандырар дээш хереглекчилер ниитилелиниң кылып чорудуп турар ажылынга кыска доктааган. Ниитизи-биле хереглекчилер ниитилели 110 миллион рубльдиң янзы-бүрү бараан аймаан садып алган боор турар. Районнарда хереглекчилер ниитилелдериниң садыг черлери боттары бараанннарны өске черлерден тып ап турары эки деп, ол демдеглээн. Москвадан бир биржада брокер конторазын тургусканын, 17 кижи ында багай эвес ажылдап турганын Х. Д. Монгуш дыңнаткан.

Эрткен чылын хереглекчилер ниитилелиниң аңгы-аңгы биче бүдүрүлгелеринге 21 миллион рубльдиң бараанын бүдүргенин ол чугаалаан. Картофель олуртур үе чедип кээрге, чоңга садар 900-1000 тонна картофель үрезинин курлавырлаар талазы-биле ажыл амгы үеде чоруп турар. Эң ылаңгыя аъш-чем аймаан республиканың иштинге бүдүрерин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни ап чорударының чугулазын Х. Д. Монгуш айыткан.

Бистиң кол чемивис — хлеб. Хлеб өртээ чиигевес, харын улам улгадыр чадавас деп, хлеб болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлгелериниң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору А. А. Рудольф чугаалаан. 1 килограмм далганны 10 рубль өртек-биле садарының дугайында телеграмма Красноярскиден келген. Ол хире аар өртектиг далгандан хлеб быжырарга, өске-даа чүүлдериниң өртээ канчаар-даа аажок улгаткан үеде республикага хлеб өртээ улам аартаар, харын-даа хостуг өртек-биле хлебти садып эгелээри чадавас деп, бодалын ол илереткен. Республикага хлеб кылыгларының өртээн чиигедириниң аргазы хлеб бүдүрүлгелериниң чарыгдалдарының чамдык кезиин күрүнениң акша-хөреңгизиниң күзели-биле дуглаары деп, ол чугаалаан.

Кызыл хоорküскомунуң оралакчы даргазы В. П. Урванцев социал камгалалынче онза кичээнгей салыр ужурлуг 1360 кижи хоорайда бар деп чугаалаан. Социал камгалалы шоолуг-ла магадылал чок кижилер аъш-чем садып алыр тускай магазинни ажыдарының чугулазын, бо талазы-биле ажыл чорудуп турарын чугаалаан. Дарганың чугаазы-биле алырга, школачыларның болгаш студентилерниң чемненилге черлеринде аъш-чем өртээн доктааткан өртектиг болдурар, оларның автобуска чоруурунуң өртээн амгы деңнелинге арттырар. Сүт болгаш хлеб өртээн сула салыпкаш, өртек улгатканынга чарыгдалдарны дуглаар акша-хөреңгини чурттакчы чоннуң бодунга берзе эки.

Районнарда байдал кандыгыл? Райкүүскомнарының дыңнадыгларын ёзугаар алырга, хемчеглер алдынып турар. Элээн хөй совхозтар боттарының курлавырлап алган тараазын далган кылдыр тырткаш, ажылчыннарга хире-шаа-биле үлей садып турар. Чамдык совхозтарда арбай, тараа аймаан өг-бүле санынга доктааткан чижек ёзугаар үлеп берген. Кижилер далган, тарааны боттары соктап чип турар апарган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының бүдүрген продукциязын садып, дужаап болур магазиннерни ажыдарын Кызыл, Тожу районнарга ажыдар. Бүдүрүлгелериниң боттарының магазиннерин база ажыдып эгелээн. Чижээлээрге, Шагаан-Арыгда сүт заводу магазинин ажыдар. Садыг черлерин оюп, боттарының продукциязын бүдүрүлгелер боттары садарга, аъш-чем өртээ чиигээр чадавас деп, удуртукчулар кордап турар.

Хемчеглер алдынып турза-даа, көдээде байдал берге. Чамдык совхозтарның ажылчыннары шалыңын албайн турар. Чижээлээрге, Бии-Хем районнуң «Ээрбек» совхозтуң ажылчыннары. Банкыларда шалың төлээр безин акша чок. Тес-Хем районнуң пенсионерлериниң чамдызы пенсия акшазын албаан. Көдээде аъш-чем курлавырының хемчээли база ындыг-ла хөй эвес. Мөңгүн-Тайганың малчыннарының аъш-чем курлавыры 1 ай хире-ле хуусаага четчир. Тожуда далган курлавыры 1 айны.

Байдал берге-даа болза, аъш-чем аймаан бүдүрер талазы-биле хемчеглерни ап турар. Чижээлээрге, совхозтарның ажыглавайн турган шөлдерин аңаа картофель, тараа тарыыр күзелдиг организацияларга, хамаатыларга тускайлап берип эгелээн. Организациялар, бүдүрүлгелер боттары продукция бүдүрер дээш тараа, картофель үрезинин курлавырлап ап турар. Бо дээрге кижилерниң бергелерге торулбазының бир демдээ-дир.

Селектор хуралга түңнел сөстү чугаалап тура, Ш. Д. Ооржак өртектер өзүп турар, бүдүрүлгениң деңнели кудулаап үеде ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү ижер-чиирин, кедер хевин боду ажылдап алыр ужурлуун ол демдеглээн. Пенсионерлер, аарыг кижилер, школачылар, студентилер дээн ышкаш социал камгалалы эргежок чугула кижилерге дузалаар апаар бис деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Үе бергедир, ону ажыл-ишчи чорууvус-биле шыдажып эртер апаар бис дээн бодал-биле түңнел сөзүн ол дооскан.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

ДУГУРЖУЛГАНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң ээлчеглиг дөрткү пленуму болуп эрткен.

1991-1992 чылдарда ажылчы чоннуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң аразынга дугуржулганың күүсеттинип турарының болгаш орта немелделер киирер дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелдерни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам, профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн кылган. Илеткелчилерниң кайызы-даа ийи таланың дугуржулгазын күүседир талазы-биле эвээш эвес ажылдар кылып чорутканын дээрзин демдеглээш, ол ажылдарны айтып, күүседиринге таварышкылаан чамдык бергелерниң дугайын чугаалааннар. Оларның анализтиг чугааларының, санал бергеннерниң бодалдарының кол утказын алгаш көөрге, чазактың-даа, республиканың профэвилелдериниң-даа талазындан чоннуң социал камгалалының айтырыгларын шиитпирлээр дээш элээн ажылдарны кылып чоруткан.

РСФСР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва "республика комитединиң даргазы Е. В. Черногривов, дааранылга фабриказында профэвилел комитединиң даргазы Т. Ф. Алексеева, профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң даргазы В. С. Биче-оол, Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору С. К. Буянды, Тыва республиканың садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазының оралакчызы Е. Г. Гончаренко, Тываның профэвилелдериниң курорттар харыылап турар начальниги А. А. Саян, Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар, «Хлебүлетпүр» каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы Ч. И. Доспан, Ак-Довурак автобүдүрүлгезиниң чолаачызы А. С. Чымба болгаш өскелер-даа пленумга санал бергеннер.

Профэвилелдериниң респчөвүлелиниң киндистер эргелекчилери М. М. Монгуш, К. М. Сат олар 1991 чылда социал камгалал фондузунуң болгаш профэвилел бюджединиң күүселдезиниң дугайында болгаш 1992 чылда кол угланыышкынарының дугайында илеткелдерни аңаа кылган. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны пленумдан хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттың бирээзи республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың бүзүреттирген кижизи А. К. Бакулин кандидаттың долчу намдары-биле пленумнуң киржикчилерин таныштыргаш, соңгуудалар хүнүнде чоннуң төлептиг кандидады дээш базылаашкыннарын олар бээр дээрзинге быжыг бүзүрелин илереткен.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

РИТА-СЧТА-ның медээлеринден

КОЖАЛАРЫВЫСТА

АБАКАН. (РИТА-СЧТА-ның корр. Василий Даниленко). ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СИМВОЛДАРЫНЫҢ БАШТАЙГЫ ХЕВИРЛЕРИН ЧУРУКЧУЛАР БОЛГАШ ХӨГЖҮМЧҮЛЕР КЫЛГАН. Олар дээрге республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң чарлааны ажык конкурска илерээн гимн, сүлде болгаш туг төлевилелдери-дир. Марттың ийиги чартыында оларны бадылаар.

• • •

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ ВЛАДИМИР ШТЫГАШЕВ БОДУНУҢ ХАЛАЖЫР БОДАП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫН ЧАРЛААН. Ону ол Хакас Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында декларация төлевилелин саналдап киирерге, депутаттар хүлээп көрбейн баарга ынчанган.

Депутаттарның хөй кезии республиканың чүгле күрүне-эрге-хоойлу статузунуң дугайында декларация-биле кызыгаарланыры дээш турушкан. Маргылдаалыг ол айтырыгларны ийиги сессияга чугаалажып көөрүн шиитпирлээн. Ынчан айтырыг хевээр артар болза, халажылга дугайын база көөр.

МАРТ 17-ДЕ УЖУДУП ҮНЕР

Москва. (РИТА-СЧТА-ның корр. Рена Кузнецова). ГЕРМАНИЯНЫҢ ХАМААТЫЗЫ КИРЖИЛГЕЛИГ КАТТЫШКАН ЭКИПАЖТЫҢ КОСМОСЧЕ УЖУДУП ҮНЕР ХУУСААЗЫН МАРТ 17-ДЕ КЫЛДЫР ДОКТААТКАН. Ол дугайын СЧТА-ның корреспондентизинге Москва чоогунда Космонавтылар белеткээр төптүң начальнигиниң оралакчызы Евгений Дятлов дыңнаткан. Массалыг информация чепсектеринде космоста ажылдап турар экипажтың кадыының байдалынга хамаарыштыр, а ол ышкаш оларның Черже ээп кээриниде бергедээшкиннер дугайында янзы-бүрү дамчыыр чүүлдерниң хоозун боор турарын ол айыткан.

«Бүгү чүве төлевилеттинген план ёзугаар чоруп турар. Ам дээрезинде бисте бергедээшкиннер чок. Бо неделяда ийи экипаж — кол база солукчу экипажтар — ужуп үнер мурнунуң комплекстиг белеткелдеринче кириптер — деп, генерал Е. Дятлов чугаалаан. — Ындыг болганда, ниити күрүнеде космонавтикада база тургустунган бергедээшкиннер турзажок, Байконурдан бо чылдың баштайгы часкы ужудуушкуну болур. Ону коммерция үндезининге ботталдырар».

Бирги экипажта — космонавтылар Александр Викторенко, Александр Калери, а ол ышкаш Германияның төлээзи, космонавт-шинчилекчи Клаус-Дитрих Фладе, ийигизинде — Анатолий Соловьев, Сергей Авдеев база Германияның хамаатызы Эвальд Райнхольд олар кирген.

Орбитада «Мир» комплексте Александр Волков биле Сергей Крикалев ажылдавышаан. Экипажтың командири эрткен чылдың октябрь 2-де ужудуп үнген, бортинженер Сергей Крикалев орбитада 9 ай ажылдап турар. Кайызының-даа кадыының байдалы эки, ужудуушкун программазын чедиишкинниг күүседип чоруп турарлар.

ЧУНАР-БАЖЫҢГА ХАЛАС КИРЕР

САМАРА. (РИТА-СЧТА-ның корр.). ХООРАЙНЫҢ КЫРГАННАРЫНГА ХҮН БҮРҮДЕ ИЙИ ШАКТЫ ТУСКАЙЛАП БЕРГЕН. Хоорай төвүнде № 2 чунар-бажыңга хүннүң-не 13 шактан 15 шакка чедир пенсионерлер болгаш инвалидтер халас чунар.

Чунар-бажыңга чунуп алырынга өртек-үнениң өскерилбиле эвээш акша-хөреңгилиг хөй-хөй кижилерниң чунар-бажыңнаар аргазы бергедээн. Мындыг байдалдарда хоорайның эрге-чагыргалары база бир буянныг чүүлдү кылганы ол.

Чунар-бажыңнаар дээн кырганнар ынаар кирерде кандыг-даа документ көргүспес кылып кааны база таарымчалыг.

АНТАРКТИДАДА СТАНЦИЯ

НЬЮ-ЙОРК. (РИТА-СЧТА-ның корр. Михаил Колесниченко). АМЕРИК БОЛГАШ РОССИЯ ЭРТЕМДЕННЕРИНИҢ БӨЛҮҮ АНТАРКТИДАДА КАДЫ ШИНЧИЛЕЛДЕР ЧОРУДАР БАШТАЙГЫ СТАНЦИЯНЫ ТУРГУЗУП ТУРАР. Ол 6-гы диптиң барыын талазында Уэдделл далайның ортузунда салдап турар улуг дош кырынга турар. Ол дугайын станция төлевилелиниң удуртукчузу Нью-Йоркта Колумб университединиң океан шинчилекчизи эртемден Арнольд Гордон дыңнаткан.

Станцияның лабораториязы агаар делгеминиң, доштуң база океанның бот-боттарынга салдарын, ол ышкаш ында болуп турар климат өскерилгелериниң бөмбүрзектиң агаар-бойдузунга салдарын өөренип, сайгарып көөр. Амгы үеде ында америк болгаш орус эртемденнер шинчилелдер чорударынга херегээр 80 тонна хире чүъктерин чедире берген, майгын лагерьин тургускан. 62 кижи киржип турар.

ЧИЛИ УЖУДУКЧУЛАР

БУЭНОС-АЙРЕС. (РИТА-СЧТА-ның корр. Александр Трушин). РОССИЯНЫҢ СПЕЦИАЛИСТЕРИНИҢ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ ЧАМДЫК ЧИЛИ УЖУДУКЧУЛАР УДАВАС АСТРОНАВТЫЛАР (КОСМОНАВТЫЛАР) АПАРЫП БОЛУР ДЕП ЧИЛИНИҢ ШЕРИГ АГААР КҮШТЕРИНИҢ КОМАНДЫЛАКЧЫЗЫ ГЕНЕРАЛ РАМОН ВЕГА МЕДЕГЛЭЭН. Ону ол Сантьягода чеде берген Россияның эртем шинчилелдеринге киржир техниктери-биле ужурашканының соонда чугаалаан.

Чили биле Россияның аразында чилиң ужудукчуларының орбита ужудуушкуннарынга [illegible] дугайында дугуржулга белеткеттинип турарын ол айыткан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ХАЛАСКА БЭЭР

Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы бо чылдың февраль 1-де он дөрт дугаарлыг дужаал үндүрген.

Республиканың совхозтарында хой болгаш өшкү ажылынга чаш мал хүлээп алырының кампаниязын организастыг эрттирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайын ында айыткан. Эрткен чылын республиканың районнарынга хой болгаш өшкү ажылын хөгжүдеринде улуг четпестер бар болганын Тыва Агроүлетпүр эвилели демдеглээн. 1990 чыл-биле деңнээрге, хой саны 107,2 муң башка кызырылган болуп турар. Хойнуң болгаш өшкүнүң өлүп хораар чоруу ооң мурнундагы чылга деңнээрге, 49,5 муң баш өскен. Хой саны Улуг-Хем, Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл, Тожу районнарның, а өшкү Тес-Хем, Бай-Тайга районнарның совхозтарынга хөй кызырылган.

Республиканың совхозтарынга чүс баш шээр малдан-на 56 анай, хураганны камгалап алган. А Тожу, Кызыл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның совхозтарынга ол көргүзүг оон-даа куду болган. Мал ажылының бо адырының ооҗум хөгжүлдезиниң кол чылдагааннары— зооветеринария ажылының куду деңнелдиң, депшилгелиг технологияның чок болуп турары, мал бажын өстүрер талазы-биле ажылды организастаарында четпестерниң бары, малчыннарның күш-ажылын эки организаставайн, оларга материалдыг деткимче көргүспейн келгени болуп турар. Ынчангаш хой болгаш өшкү ажылынга чаш мал хүлээп алырының кампаниязын организастыг эрттирер сорулга-биле бо чылын 100 хойдан-на 85-тен өрү хураганны, 100 өшкүден-не 90-дан өрү анайны камгалап алганы дээш, шаңнал кылдыр оларга анай, хураганны халас бээр талазы-биле ажылды чорударын колхозтар даргаларынга, совхозтар директорларынга Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы ол-ла дужаалы ёзугаар чөпшээрээн. Ону кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг:

чижээ, 300 хой кадарып турар малчын дижик. Ол бир эвес чүс хойдан-на 86 хураганны камгалап алган болза, ол күзүн үш хураганны халас алыр апаар. А бир эвес 100 хойдан-на 90 хураганны бүрүн камгалап апкан болза, 15. чүстен чүстү алган болза, 45. чүстен-не 115 хураганны камгалап алган болза, 90 хураганны ол халаска алыр-дыр.

Бо дээрге амгы бо рынок үезинде малчын кижиге улуг деткимче, дуза ышкажыл. Шак мындыг халас кежикти четтирер дээш хойжу-даа, өшкү-даа кадарчызы кижи, ооң өг-бүлези улам кызымак ажылдаар апаарынга бүзүреп турар бис.

Мал оолдаашкынының үезинде төрүүр кодан бүрүзүн сакманчылар-биле чедиштир хандырарын, хой болгаш өшкүнү, чаш малды чемгерерин, суггарарын үзүктелдирбезин база айтып турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң кол зоотехниги.

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААТКАН

Тываның хоочун чогаалчыларының бирээзи чораан Василий Лудупович Эренчинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 80 чыл оюнга тураскааткан кежээлер Эрзин болгаш Бай-Даг суурларга эрткен.

Районнуң Культура бажыңынга эрткен кежээге чогаалчының уруг-дарыы, өг-бүлезиниң кежигүннери, эш-өөрү болгаш чаңгыс чер-чурттуглары хөй чыылган. Чогаалчының өөнүң ээзи, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Күске Чанмаевна Эренчина кежээге боду киржип, чылыг сактыышкыннарны чугаалаан. «Алдын-сай» ыры ансамблиниң болгаш танцы бөлгүмүнүң киржикчилери, школачылар чогаалчының сөзүнге бижээн ырларны күүседип, тыва танцыларны ойнап, библиотека ажылдакчылары солун делгелгени организастаан.

Эрзинге болгулаан кежээлерге тыва чогаалчылар А. Даржай, Ю. Кюнзегеш болгаш өскелер-даа киришкен.

(Бистиң корр.).

СУУРДА МАГАЗИН

Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек суурда эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, бот нелерге, пенсионерлерге чиик өртектиг бараанннар садары-биле тускай магазинни чоокта чаа ажыткан.

Ындыг магазинни аңаа тургузуп алырынга Чаа-Хөл районнуң күүсекчи комитеди, Кызыл-Даг кедээ Соведи болгаш суурнуң бодунда пенсионерлер човулели тодаргай ажылдаан. Магазинге келген бараанннарны четчир шаа-биле үлеп, чөптүг эвес чорукту болдурбазы-биле контрольду тургускан.

(Бистиң корр.).

БАШКЫЛАР АРАЗЫНГА

Кызыл хоорайның башкылар коллективтериниң аразынга волейболга бирги чер дээш маргылдаа доозулган.

Аңаа тос дугаар школаның командазы тиилээн. Ооң составынга М. Сыгыртаа, А. Хертек, В. Маңыкай, А. Шаалы, Н. Кунаа болгаш А. Түлүш олар ойнаан. Бо школаның херээжен башкылары база эки ойнааш, финалда школа-интернаттың болгаш 12-ги школаның төлээлерин уткан.

Тиилекчилерге башкыларның профэвилел хооркомунуң шаңналдарын тывыскан.

Нина КУЗЬМИНА.
Маргылдааның судьязы.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ЧАА БАЙДАЛДАР ЕЗУГААР МООН СОҢГААР БАЖЫҢ-БАЛГАДЫВЫС ДЭЭШ КАЙЫ ХИРЕ АКША-ТӨГЕРИК ТӨЛЭЭР БИС? КОММУНАЛ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИНИҢ ТӨЛЕВИРЛЕРИ МООН ЫҢАЙ КАЙЫ ХИРЕ ХЕМЧЭЭЛДИГ БОЛУРУЛ? ОЛ ДУГАЙЫН КЫЗЫЛ ХООРКҮҮСКОМУНУҢ ДАРГАЗЫ (В. Х. КАРА-ООЛ)-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН БИС.

ӨНЧҮ ЭДИЛЭЭР ХАРЫЫВЫС БАР БЕ?

Ооң меңээ адап берген чурагайлары мындыг: бир өрээл квартирада чаңгыс кижи чурттап олурар дижик (биске ол ховар таварылга-ла болгай), ол чүгле изиг суг дээш 27 рубль төлээр, бир дөрбелчин метр шөлге чылыг дээш 4 рубль 50 көпеек, соок суг болгаш канализация — 5 рубль 51 көп., бок талгазы дээш 2 рубль 73 көп. төлээр.

Бо саннарны кадып-кадып келирге, дараазында бисти кайгады бээр саннар (азы акшалар-дыр ийин) үнүп кээр. Улусту дораанна белиңнеди бербези-биле эвээжинден эгелеп аалынар: 1 өрээл квартирада демгиле чаңгыс киживис бир айда 196 рубль төлээр апаар, 2 өрээл бажыңда 3 кижи — 352 рубль, 3 өрээлде 5 кижи 579 руб. төлээр болу бээр. Бо дээрге ортумак чижек-биле алганы ол-дур, а херек кырында хоорайның дыкпыш квартираларында оон хөй санныг чурттакчылар бар болдур ийин. Бир эвес бажың хөлезиниңге ай санында мынча акша үндүрер апарзывысса, бистиң чүгле дуктуг бажывыс артары чайлаш чок.

Чурттакчыларны мындыг янзылыг чулбарлавас дээш Кызыл хоорайның эрге-чагыргалары дотация манап, өрү тейлеп олурарлар. Акша дузаламчызы-биле амыдырап амдажаанывыс амыр болгай. Дотация бээр болза, үстүнде төлевирлер мынчаар чавызап кээр: 1 өрээлде 1 кижи—18 рубль, 2 өрээлде 3 кижи—44 рубль, 3 өрээлде 5 кижи 72 рубльди бир айда төлээр. Акша төлевирлерни бо хире барыктыг кылдыр балырар дээр болза, бир чылда хоорайга 85 миллион дотация херек. Ону кайыын алырыл? Амдызында (чугаа февраль 12-де болуп турган) республиканың-даа, хоорайның-даа бюджеди тодараттынмаан, билдинмес.

Моон соңгаар бюджеттиң хевирлээшкини мурнунда ышкаш бир чылдап эвес, а квартал аайы-биле чоруттунар. Ол дээрге бир кварталды чурттап эртип алгаш, дараазында саң-хөө кандыг болурунуң талазы-биле баш мунгаш олурары-дыр. Амыдырал турум эвес, бүгү чүве шимчеп, өскерлип турарга, янзы-бүрү чаданың удуртукчуларының шимченип өөрениринге салдарлыг магат. Кандыг-чүү-даа бол, шупту рынокка чурттап, кол-ла чүве — ажылдап өөренир апаар-дыр бис ийин.

Хоорküүском даргазы В. Х. Кара-оол-биле ужуражы бергенимни ажыглап, оон хоорайда хуужудулга кайы хире шимчеп турарын сонуургавас аргам чок болган. Баштай-ла чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында. Квартираларын эң баштай хуужудуп алган кижилерниң ат-сывын солуннарга бижээн, телевизорга-даа көргүскен. Олардан эң хөй — 4 өрээл квартирада 4 кижи 2200 рубль төлээн, ол хоорküүском ажылдакчызы И. А. Кузьмина болган, а эң эвээжи — 520 рубльди (2 кижи 2 өрээл квартира дээш) Л. Г. Орловская төлээн. Магалыг аа? Бүдүн квартира өртээ соодукчу азы кроссовкадан чиик болуп турар аан. Ынчангаш бажыңнарын хуужудуп алыр аргалыг кижилер божуулаар болза эки хире. Келир чылын бо өртектер өзе бээрин канчап билир.

Ам дээрезинде хоорсоветтиң хуужудулга комиссиязында 500 ажыг билдириишкин бар. Бо айтырыгны долгандыр хөй хөлзээшкин (ажиотаж) чок, квартираларның хуу ээлери болуксааш, шупту-ла кызылчылар шуражы бербээн. Ажыы-биле чугаалаарга, бо хуужудулгадан эвээш-биче акша-херекти кирип алыр дээн кордалдың ам сомазы-даа чок калган. Кызыл хоорсоведи болгаш ооң күүскому чурттакчыларга халас бээр шөлдүң кудуку хемчээлин 18 м²+9 м² деп саналдазадаа, Дээди Советтиң сөөлгү 13-кү сессиязынга депутаттар хөй маргыжыгның соонда 20 м² + 10 м² деп вариантын шилип алганын номчукчулар билир.

Чурттакчыларга эки чүве кылып тур бис деп бодал-биле сессияга ынчаар шиитпирлеп кааш, артык чуртталга шөлү ээлеп олурар балдырлыг кижилерге чиигелдени тургузуп бергениин депутаттар боттары эскербейн барган. Шынап-даа болза, Тываның хөй уруг-дарыглыг байдалынга чурттакчыларның улуг кезии кайы-даа вариант-биле бажыңнарын халас алыр ийикпе, хөй дизе-ле, 1-2 муң рубль төлээр турган-дыр ийин. 20 м² + 10 м² деп вариант ёзугаар делгем квартираларда 2-3 борбак кижи халас черге амыраар болган-дырла.

● ХУУЖУДУЛГА КОМИССИЯЗЫН ТУРГУСКАН

● БҮДҮРҮЛГЕ ХУУЖУДУЛГАЗЫН ҮШ ХЕВИРГЕ ЧОРУДАР

Хоорküүском даргазы-биле чугаавыс садыг-магазин, бүдүрүлгелер, организациялар хуужудулгазынче чайгаар шилчий берген. Мында байдал кандыгыл? Дээди Советтиң 13-кү сессиязынга күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн аңгылаар дугайында база ону хуужударының программазын чугаалашкан. Бо талазы-биле хүлээп алдынган доктаал-шиитпирлерниң ам-даа чедир ажылдаашкыны чорup турар болганда, Россияның өнчүзү бо, Тываның бо, районнарның болгаш Кызыл хоорайның бо дээн тодаргай документ холда кирбээн. А хуужудар өнчүнүң тодаргай сан-даңзызы турар болгай. Ынчангаш амдызында бүдүрүлгелер, организациялар хуужудулгазының талазы-биле белеткел ажылдары чорup турар. Баштай-ла магазиннер, столоваялар, ресторааннар, оон амыдырал хандырылга черлери хуужудулгага кирер.

Садыг-магазин, чемненилге черлерин хуу кижилер садып алгаш, оларны орулга-ажык үндүрүп алырының өске бир чери кылдыр хуулдуруп туруп бербес бе? Ынчап баар болза, чаңгыс-даа магазин чок артып болгай. Ону болдурбас дээш бүдүрүлге хуужудулгазын үш хевир-биле чорудар:

1) АУКЦИОН ТАВАРЫШТЫР. 2) КОММЕРЦИЯ КОНКУРУЗУН ЁЗУГААР. 3) АКЦИЯЛАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ.

Кол фондуларының өртээ 1 миллион рубль ажып турар бүдүрүлгениң хуужудулгазын акциялар таварыштыр чорудар. Ынчан ук бүдүрүлгениң коллективинге акцияларның 20 хуузун халас бээр, 10 хуузу чиигелделиг болур, арткан 70 хуузун хостуг садар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, бүдүрүлге чери ук коллективтиң өнчүзү болу бээринге чиигелделиг байдалды тургузары-дыр. Кол фондулары 1 миллиондан эвээш бүдүрүлгелерни аукцион болгаш коммерция конкурузун таварыштыр хуужудар. Маңаа база-ла чижээ, бичежек магазин өскээр шилчивейн, магазин хевээр ажылдап артарының аргаларын көргүстүнер. Азы өскээр чугаалаарга, өнчү түдукчузу күрүне азы хуу балатан кижи эвес, а күш-ажылчы коллектив боду болурунга магадылалды тургузары кол ужур-уткалыг.

Виктор Хомушкуевич хоорküүскомну «черлик хуужудулга» чорудуп эгелээн деп буруудадыышкыннарга удур кезек тайылбыр берди. Хуужудулганы чогум-на дорт хоорküүском чорутпайн турар. Ол чүгле эт-херекти эргелелиниң хоорай комитединиң таварыштыр хуужудулгага кирер бүдүрүлгелерниң талазы-биле документилер белеткеп бээр. А өнчүнү садып-саарар чер — эт-херектиниң республика фондузу ол (ону чоокта чаа сессияга тургускан, даргазы М. А. Даргат болган). Ынчангаш хуужудулганы холга дорт тудар эрге хоорküүскомда чок, ындыг болганда «черлик хуужудулга» дугайында каразыышкыннар даап сеткээн үндезин чок чүве-дир.

«Черлик хуужудулганы» албан черлери (ведомстволар) чорудуп турар дээр болза, дорт-ла адрезинге келгенивис ол болур. «КамАЗ»-тар болгаш өске-даа машина-техниканы Саян артынче азы хуу кижилерге кайы хамаанчок садыпкан таварылгада, азы кайы-бир совхоз директору мал-маганны чиик өртек-биле садыпканда, ону ёзулуг-ла «черлик хуужудулга» деп санап болур. Ындыг таварылгалар Тывага тургулааны чажыт эвес, ону таптыг контрольга албас болза, моон соңгаар ынчап болбас деп магадылал кайдал? Напын айтырыгларының бирээзи бо.

Хуужудулга дээрге чаңгыс ай, чаңгыс чыл иштинде кампанейжи ёзу-биле чоруттуна бээр белен ажыл эвес, ол ур үениң үүле-херээ-дир. Маңаа эки хынаттынган, оваарымчалыг базымнар херек.

Кызыл хоорküүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол-биле чугаавыстың төнчүзүнде бажың-балгат хуужудулгазының айтырыынче катап эглип келген бис. Чүл дээрге бир-ле хурал-суглаанның тайызынга чүве. Кызылда 340 ээн турар квартиралар бар деп, сан дыңналган. Даргадан ону тодаратпааже хоржок болган. Ол сан арай хөөреттине берген деп меңээ бүзүреткеш, эрткен чылын ээн турар квартираларны тодаратканының түңнелинде, 187 ээн квартира илереттингенин В. Х. Кара-оол дыңнатты. Чижек-биле «ээн» болуп турар: чүге дээрге оларның чартының чамдык улус кара туразында ээлеп алган, а арткан квартираларда көшкен өг-бүлелерниң ашаа азы кадайы документилерин үндүр кактыртпааны илерээн. Хоойлу ёзугаар оларга дээр эрге чок.

— Бажың-балгат хуужудулгазы болуп турда, бо көшкен кижилер квартираларын хуужудуп алгаш, оон оларны улуг өртекке садыпсааргылапкаш, күрүне өнчүзүнден бот-хуунуң орулга-ажыын кирип албас деп магадылал кайыл?—деп хоорküүском даргазындан сонуургавас аргам чок болган.

— Ындыг квартираларны хуужудулгага кирбес деп шиитпирлээн бис. Боттарының туразы-биле квартиралар ээлеп алган кижилерни судка берип каарывыска-даа, ол херектерни суд көрүп четтикпейн турар — деп харыы алдым.

Улус эки оран-савага чурттаксааш, кандыг-даа кажар аргаларны ажыглап турар. Туразы-биле квартиралар ээлеп алган кижилерниң хөй кезии эргиде бажың ээлеринге эндере акша бергении илдеп, ынчалза-даа көгүттүп-дугуржуп алганы-биле ол дугайында чажырып турарлар. Ынчап турган суд шиитпири-биле ол квартираларны хостаар апаары магатчок. Хоойлунуң оя халыдарга ондактыг-ла: садып алган квартиран-даа, хээлиге берген акшан-даа агаарже хадый берип болур. Таптыг шиитпирлээр ужурлуг шак мындыг айтырыглар бажың ажыг. Ынчангаш бажың-балгат хуужудулгазының айтырыгларынга негелделиг болгаш чөптүг болуру, оон-биле чергелештир бүгү байдалды холга алган, көрген, билген олурары хоорküүскомнуң ажылдакчыларындан негеттинип турар.

Надежда ЭРГЕП.

«КОЧЕГАР САША»

Александр Кыдыр-оолович Монгуш «Тиилелге» совхозтуң хоочун ажылдакчыларының бирээзи. Ол трактористеп, поварлап, хлеб быжырып, одакчылап, таныылдап дээш, кылбаан ажылы чок. Кежээ кижини кежээ дээр. Дааңган ажылынга ак сеткилдии-биле ажылдаар.

Ажы-төлү-даа эндерик. Өөнүң ишти шагда-ла чок апарган. Өскүс арткан уругларын бут кырынга тургузу азырап өстүрген. Бичии кызы безин Кызылдың уран чүүл школазында. Ам уругларының ажы-төлү дээш кызымак ажылдап чоруур. Сөөлгү чылдарда Кур-Чер ортумак школазының интернадында одакчылап ажылдап турар. Интернатта ажылдап турар ажылдакчылар болгаш ында чурттап турар уруглар ону «кочегар Саша акый» дижир.

Кажан ол ажылдай бергенде чылыг, магалыын чүү дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, кылып турар ажылын кончуг эки билир. Ол оюн-баштак, чугаакыр, арыг-силиг. Ынчангаш ону улуг-биче кижилер хүндүлээр.

— Ам канчаар дээр силер, мында өзүп орар эрлер бар-дыр. Ам каш хонгаш, он айлаар. Уруумнуң ийис оолдары-дыр ийин. Оларымны дээш кызып-кылайып, ажылдап чорууруум ол-дур. Малнажы-ла берзе, ол-ла-дыр ийин. Амдызында чаш. От-көс болгаш өске-даа херегледдер херек болу бергенде, школа, рабкооп баштаар чериниң даргазы Оюн Кашпык-оолович Айыш-оолга дуза дилээримге, бо-ла сагыш човап дузалаар-дыр. Аваа чүгле «четтирдим» дээрден өске чүү дээр —деп, ол чугаалаар.

Ол шериг албаны эрттирип чораш, шериг кезээниң ыры эгелекчизи чораан. Чамдыкта ырлай бээрге, ону магадаар мен. Ынча хөй өскүс ажы-төлүн өскүс-сүреттпейн азырап өстүрген ала ындыг болур ужурлуг-даа.

Чоруунар чогузун, калыынар эки чорзун, «Кочегар Саша акый».

Эрензен ТЕЖИТ.

ЧУГААЛАЖЫР

Үе нарыыдап, бүгү чүве чедишпестээни биле холбаштыр Тываның автотранспорт бүдүрүлгелеринде бо хүннерде байдал шоолуг эки эвес. Янзы-бүрү артык кезектер, четчелээр чүүлдерниң чедишпезинден болгаш өртектерниң кызыгаар чок өскеринден районнарже янзы-бүрү херегледдиң чүъктерин сөөртүрү эвээжеп турар.

Чижээлээрге, Тыва респотребсоюзтуң автотранспорт бүдүрүлгелеринге бо хүннерде аңгы-аңгы марканың он ийи шимчедикчи, 50 аккумулятор чугула негеттинип турар. Чүгле ынчан АТБ чүгээр ажылдап болур аргалыг. Бир эвес «ГАЗ-53» маркалыг автомобиль-биле Тээлиге бараан чедирер болза, ииити чарыгдалы 1893 хире рубль болур. Ол дээрге амгы нормативте көрдүнгенинден 300 рубль оранчок ажып турар.

Бо бүгү чүүлдерни канчаар шиитпирлээрининң дугайында удавас Тыва респотребсоюзтуң баштаар чери чугаалажыр.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Тываның автосептелге заводунуң моторлар септээр цегиниң ажылчыннары (оң таладан) Рома Зининин, Сергей Сенденмааны, Донгак Март-оолду заводта мактап турар. Мында септекчилерниң алыр акша-шалыңы эвээш-даа болза, олар хөй акша төлевирлиг черлер дилевейн, ол-ла мергежилинге хандыкшылдыы-биле ажылдавышааннар. Боларның кызымак ажылы планның даалгалар күүседиринге улуг дөгүм болуп келген.

Шалыпчы септекчилер «ГАЗ-53», «ЗИЛ-130» маркалыг машиналарның моторларын шыңарлыг кылдыр септээш, дужаап берип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

«Шынга» парлаттынган чагаага хамаарыштыр

БУРУУЛУГ КИЖИ— ЧОЛААЧЫ

«Шын» солунну үргүлчү улуг сонуургал-биле номчуур мен. Ынчалза-даа солунче чагаа бижип чорбаан мен, ам бир-ле дугаар бижип олур мен. Чагаа бижииринче мени дараазында чүүл албадапты.

1992 чылдың январь 14-те үнген «Шында» «Сосновское» дыржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының хойжузу С. Апан-оолдуң «Чүгле мээң когарааным, шүүдээним эвес» деп материалын номчааш, малчынны кээргээр, а ужур-дүрүм чок чүве кылып кааш, кандыг-даа хемчег алыспайн турар кижилерге хорадаар-даа, бодум хомудаар-даа-дыр мен. Ындыг чүве канчап турар боор! Черле ынчаш сөөлгү үеде малчыннарның кадарып чораан мал-маганын машина-биле бастырар чүүлдер көвүдээн-дир. Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны Кызыл-оол Сагаан-оол база хойларын машина базып кааның дугайында «Шынга» эрткен чылын бижиди.

Чеже-даа орукка чораан болза, дириг-ле малдың кырынче канчап хөме халды бээр чүвел? Машинаны доктаадыпкаш, орук кежип чыткан малды эрттирип болур-ла болгай. Күрүнениң 60 ажыг хоюн бастырып каан-дыр. Күрүнеге улуг когаралды чедирген буруулуг кижини кандыг-даа кеземче чокка аңаа-ла салып болур бе? Канчалдыр-даа бодаарга, билдингир чүве-ле-дир. Чолаачы буруулуг-дур. Таңды районнуң иштики херектер килдизи, район прокуратуразы ол чолаачыны канчап буруу чок дээр чүвел?

Мен бодум 1989 чылда школаны дооскаш, ада-ием чанында дузалакчы кадарчылап чор мен. Кыштың соогунда, чайның изиинде мал азырап алыры белен бе? Мал азырап өстүрери кайы хире берге дээрзин билир мен. Ынчангаш хойжу С. Апан-оолдуң хоюн бастырып каан чолаачыга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни алыр, ыым буруулуг деп чүвени ылаптыы-биле тодарадыр боор деп идегеп артым.

Рада ХЕРТЕК.
ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң аныяк малчыны.